

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ

Гарькавець С. О.

ПСИХОЛОГІЯ ПІДЛІТКОВОЇ ВІКТИМНОСТІ

Монографія

ЛУГАНСЬК
Видавництво «Ноулідж»
2013

УДК 159.922.8
ББК 88.37
Г 21

*Рекомендовано Вченою радою
Східноукраїнського національного університету
імені Володимира Даля МОН України
(протокол № 3 від 29 листопада 2013 року)*

Р е ц е н з е н т и :

Бочелюк В. Й., доктор психологічних наук, професор
Ващенко І. В., доктор психологічних наук, професор
Землянська О. В., доктор психологічних наук, професор

Гарькавець С. О.

Г 21 **Психологія підліткової віктимності** : [монографія]. /
С. О. Гарькавець. – Луганськ : вид-во «Ноулідж», 2013. –
175 с.

ISBN 978-617-579-836-2

У монографії висвітлена проблема віктимізації підлітків у сучасних умовах розвитку українського суспільства. Розглянуті різні теоретичні підходи, які мають місце у зарубіжній, радянській та вітчизняній науковій думці до проблеми віктимності особистості. Зроблений акцент на психологічних чинниках, умовах родинного виховання, особливостях соціального та природного середовища, від яких значно залежить розвиток у підлітків віктимогенних властивостей та якостей.

Наведені результати емпіричного дослідження та зроблений соціально-психологічний аналіз віктимної активності хлопців і дівчат, які проживають у різних регіонах України. Запропонована програма соціально-психологічного тренінгу, в якій артикульована увага на виборі віктимобезпечних стратегій поведінки підлітків в умовах конфліктної взаємодії.

Адресовано студентам, аспірантам, викладачам і науковцям, які займаються вивченням і дослідженням проблеми віктимності особистості, та всім тим, хто цікавиться психологією жертви.

УДК 159.922.8
ББК 88.37

© С. О. Гарькавець, 2013

© Вид-во «Ноулідж», 2013

ISBN 978-617-579-836-2

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1	8
ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ВІКТИМНОСТІ ОСОБИСТОСТІ	8
1.1. Висвітлення проблеми віктимності індивіда в зарубіжній науковій думці	8
1.2. Підходи радянських і вітчизняних учених до проблеми віктимності особистості.....	30
1.3. Особливості природи та генези віктимності особистості в підлітковому віці.....	47
РОЗДІЛ 2	93
ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЯВІВ ВІКТИМНОСТІ У ПІДЛІТКІВ	93
2.1. Характеристика груп випробуваних, обґрунтування вибору методичного матеріалу, організація та хід дослідження	93
2.2. Дослідження віктимних психологічних компонентів особистості підлітка	97
2.3. Психологічний аналіз результатів емпіричного дослідження.....	124
РОЗДІЛ 3	131
СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАХОДИ ІЗ ЗАПОБІГАННЯ ВІКТИМІЗАЦІЇ ПІДЛІТКІВ У СУЧАСНИХ УМОВАХ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ	131
3.1. Методологічні засади профілактики та психокорекції віктимних проявів у підлітків.....	131
3.2. Програма соціально-психологічного тренінгу «Оптимізація поведінки підлітків у конфліктних ситуаціях»	142

3.3. Результати формувального експерименту та оцінка ефективності психокорегувальних впливів....	147
ВИСНОВКИ	154
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	159

ВСТУП

Проблема віктимної вразливості людини завжди була гострою та дискусійною серед науковців, а на індивідуальному рівні – однією з головних, оскільки безпосередньо пов'язана з її виживанням у складних і суперечливих умовах навколишнього середовища. Особливо це питання набуло гостроти в перехідний період, коли протягом більше ніж двох десятиріч здійснюються трансформації в українському суспільстві. Упродовж цього часу відбувається перехід суспільства в якісно новий стан, пов'язаний із переорієнтацією політичних, економічних, соціальних, правових і культурних поглядів та цінностей, які були викликані змінами державного устрою та пов'язані з переходом до ринкових відносин.

Найбільш помітне місце серед різноманітних чинників соціального характеру, які безпосередньо впливають на віктимну уразливість особистості, займають насильницькі злочини, економічне шахрайство, техногенна та природня занедбаність. Саме тому віктимологічні аспекти поведінки людей, які стали жертвами внаслідок скоєних відносно їх злочинів або техногенних та природніх катастроф, є актуальною темою у кримінології, соціології, юридичній та соціальній психології і власне віктимології.

Проблему віктимогенності індивіда, чинників та умов, завдяки яким людина перетворюється у жертву, вивчали та продовжують вивчати такі вчені як М. Вольфганг, М. Амір, Х. Гентінг, Дж. Пінателль, Г. Елленбергер, Г. Мангейм, К. Міязова, Дж. Сутол, Дж. Рейнуотер, Н. Баламут, Б. Холіста, Е. Віано, Ю. Антонян, Н. Васильєва, І. Горьковая, С. Ільїна, О. Джуца, Л. Конишева, В. Медведєв, Д. Рівман, А. Ткаченко, Г. Труханов, В. Туляков, В. Устинов, В. Христенко та ін. Але, разом із цим, залишаються недостатньо розглянутими проблеми, що

пов'язані з природою та генезою індивідуальної віктимності людини на різних вікових етапах її розвитку.

На теперішній час існує кілька наукових думок відносно генези віктимної активності індивіда. Так, одні вчені схильні надавати перевагу зовнішнім чинникам (соціальної ситуації, обставинам, іншим людям), а інші – внутрішнім диспозиціям індивіда (настановам, цінностям, акцентуаціям і т. ін.). Проте як інтрапсихічні, так й інтерпсихічні чинники тільки впливають на спрямованість поведінки особистості. Природа віктимності значно складніша, оскільки в її основі знаходиться увесь арсенал генетичних, природніх, соціальних і психологічних компонентів. Тому є цілком закономірним і навіть необхідним виявлення психологічних механізмів, завдяки яким будь яка людина може перетворитися в жертву або реалізувати власну віктимність. Це дозволить більш ґрунтовно дослідити як детермінацію віктимних проявів особистості, так і психологічні якості, які властиві конкретним типам жертв.

Безсумніву, дослідження природи та генези віктимності особистості є актуальною задачею сучасної психологічної науки та практики, й особливо це стосується особистості у підлітковому віці, оскільки саме неповнолітні складають значний прошарок осіб із підвищеною віктимогенною вразливістю.

На сьогодні вже з'ясовано, що віктимні властивості та якості особистості у підлітковому віці мають складний та системний характер. Складність полягає в їхньої багатоконпонентності, залежності від багатьох чинників, а системність – у наявності значної кількості елементів як суто психологічного, так і соціально-психологічного змісту та зв'язків між ними.

Але проблема психології підліткової віктимності, як ми вважаємо, не може бути всебічно дослідженна тільки на підставі розгляду детермінаційних чинників. Потребують

поглибленого вивчення психологічні механізми та умови, в яких реалізується віктимогенний потенціал особистості. На останніх треба наголосити особливо, оскільки спектр цих умов може бути дуже великим, а їхнє перетинання або інтерференція значно підвищувати віктимогенну вразливість індивіда. Отже, виявляється цілком виправданим розгляд психології підліткової віктимності саме під таким кутом зору.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ВІКТИМНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

1.1. Висвітлення проблеми віктимності індивіда в зарубіжній науковій думці

Проблема віктимності та віктимної поведінки індивіда в зарубіжній науковій думці має тривалий час розгляду. Велика кількість науковців присвятила свою увагу висвітленню питань, пов'язаних з віктимогенністю людини, причинам та умовам, завдяки яким вона перетворюється в жертву злочину, чинникам зовнішньої віктимізації індивіда та внутрішнім диспозиціям, які істотно впливають на продукування її віктимної поведінки (М. Амір, Е. Біан, Р. Гассер, Г. Гентіг, М. Вольфганг, Г. Елленбергер, Г. Клейнфеллер, Х. Кури, Г. Маннгейм, І. Маттес, Б. Мендельсон, П. Мейхью, К. Міядзава, Х. Нагель, М. Селігман, Дж. Сутул, М. Хау, К. Хігуті, Б. Холиста, Г. Шнайдер, Г. Шульц, S. Brown, A. Burgess, M. Eckberg, G. Hartman, R. Hibbard, D. Jehu, C. Nadelson, M. Notman, F. Ochberg, D. Scherl, S. Sutherland, H. Wallace та ін.) [7; 21; 27; 28; 29; 40; 42; 61; 86; 90; 102; 137; 138; 160; 169; 180; 182; 185; 199-212].

У свій час Г. Гентіг помітив, що «в деякому смислі жертва створює злочинця сама» [27, с. 65]. Цей вислів не втрачає своєї актуальності й до сьогоденного дня, оскільки аналіз багатьох злочинів показує, що дії злочинця, як здавалося б неспровоковані поведінкою потерпілого у предзлочинній ситуації, дійсно більшою або меншою мірою є результатом вкладу людини, якій було заподіяно шкоду. Мабуть, дійсно існує певний соціально-психологічний зв'язок, який зумовлює поведінку, що усвідомлюється всіма індивідами, які

беруть участь у взаємодії та свідомо орієнтують їх на дії інших осіб.

У роботах швейцарського вченого Г. Елленбергера були продовжені наукові пошуки Г. Гентіга та проаналізовані різні випадки, коли суб'єкт залежно від ситуації може стати злочинцем або жертвою. Учений дослідив чинники, які істотно впливають на формування віктимної поведінки людини, а також значне місце відвів вивченню так званої природженої жертви, патологічним станам і віктимологічним ситуаціям [68].

М. Вольфганг у роботі «Типи вбивств» (1958) узагальнив багаточисельні дослідження, типізував ситуації, які закладаються під час взаємодії вбивць із їх жертвами. Учений звернув свою увагу й на такі злочини, як шахрайство, розбійний напад, зґвалтування та інші. Отримані в результаті досліджень дані дозволили зробити висновки про те, що поведінка, наприклад, жертви сексуального злочину складається з трьох фаз:

- поведінка в предзлочинний період;
- поведінка у момент здійснення злочину;
- поведінка після здійснення злочину [138].

Б. Байєр, Р. Гассер, А. Фридель, Б. Холиста, Г. Шульц та інші досліджували встановлення особистих стосунків між злочинцем та жертвою, вивчали соціальні характеристики жертв (вік, стать, соціальний статус, матеріальне положення і т. ін.), психологічні характеристики (активність-пасивність, спрямованість, свідоме й неусвідомлене), фізіо- та психопатологічні риси, а також погану спадкоємість і так званих «рецидивних потерпілих» [90; 182; 200; 203].

Висновки дослідників мали самий широкий спектр свого відтворення й іноді суперечили один іншому. Проте науковці коштували головне, що необхідно вивчати поведінку жертви, її психологічні риси та роль конкретної

життєвої ситуації у розвитку віктимонебезпечних, протиправних дій індивідів.

Німецький віктимолог Г. Шнайдер запропонував подивитися на жертву крізь призму її фізичних, психічних і соціальних рис та ознак. Учений наполягав на тому, що не існує «природжених жертв». На його погляд, у ході філогенезу людина набуває певних фізичних, психічних і соціальних якостей, таких як фізичні та психосоматичні вади, нездатність до самозахисту або недостатня готовність до нього, особлива зовнішність, психічна або матеріальна привабливість, невпевненість у собі тощо. Саме ці риси та ознаки можуть зробити індивідів носіями тих властивостей, які притаманні потенційним жертвам агресії, насильства або злочину в цілому [196].

Учений зауважував, що якщо людина такого типу усвідомлює власну підвищену віктимогенність, то це полегшує засвоєння нею певних форм антивіктимної поведінки, що дозволяє тим або іншим чином опиратися та долати загрозу насильства або злочину. Шнайдер пов'язує між собою віктимізацію та криміналізацію, оскільки, на його думку, вони мають одні й ті ж джерела, які продукують соціальні умови життя людей.

Г. Клейнфеллер вперше звернув увагу вчених на проблему так званої провокуючої поведінки жертви. Він вважав, що у певних випадках необхідно пом'якшувати відповідальність злочинця залежно від поведінки жертви, а іноді звільняти злочинця від відповідальності [138].

Японський дослідник К. Міядзава розвивав теоретичні положення Г. Гентіга та прийшов до висновку, що потрібно виокремлювати загальну віктимність та спеціальну віктимність. Перша залежить від віку, статі, роду діяльності, соціального статусу і т. ін., а друга – значно залежить від нестійкого психічного та психологічного розвитку, відставання у розвитку інтелекту, емоційної занедбаності і

т. ін. На його думку, за умови сполучення цих двох типів віктимність індивіда зростає [102].

Треба зазначити, що японська школа віктимології, на сьогодні, є однією з найрозвинених. Поряд з К. Міядзавою, проблемою віктимності людини займалися та продовжують займатися такі вчені як Т. Ендо, Х. Муяна, О. Наката, Т. Сакута, К. Уеда, К. Хігуті та ін. [168; 171; 180].

Особливо цікавими є дослідження К. Хігуті, який вивчав неповнолітніх правопорушників. Розглядаючи міжособистісні відносини злочинця і жертви, та чинники, які викликають шкоду, вчений класифікував потерпілих за їх характеристиками. Хігуті констатував, що існують специфічні групи потерпілих, які відрізняються за такими важливими критеріями як вік, стать, психічні властивості та емоційні стани. При цьому кожна група неповнолітніх потерпілих характеризується й особливими ознаками віктимності [180, с. 132].

Ізраїльський вчений-кримінолог М. Амір увів поняття «сприятливої жертви» та «сприятливої поведінки». Під «сприятливою поведінкою» Амір розумів поведінку потерпілого, «яка могла бути інтерпретована злочинцем як явне запрошення до сексуальної взаємодії, виступати як знак того, що жертва буде доступна, якщо він виявить достатню наполегливість» [138, с. 23]. Учений також дійшов висновку, що злочинець, який діяв в умовах «сприятливої жертви», має каратися менш суворо, ніж той, який згвалтував «несприятливу жертву». Тобто у своїх висновках М. Амір поділяв раніше виказану думку Г. Клейнфеллера.

Польський дослідник Б. Холіста, вивчаючи роль потерпілого в генезисі вбивства, виділив такі категорії жертв:

- 1) особистість зі «схильністю до обвинувачення» – п'яниці, наркомани, повії, авантюристи за характером, особи, схильні до нестриманої та хамської поведінки;

2) особистість з «невинною схильністю», яка стає жертвою через професійну приналежність (касири, водії таксі, співробітники правоохоронних органів та ін.) або специфічного економічного положення (підприємці та бізнесмени, люди з великими статками);

3) випадкові жертви – такі, що виявилися в криміногенній ситуації не за власної волі.

Саме представникам першої категорії притаманне не тільки негативне ставлення до соціальних цінностей, а й зневага до власного здоров'я та життя, і вони є, в основному, індивідами з екстернальним локусом контролю [182].

М. Селігман запропонував суто психологічну концепцію віктимності, а саме концепцію «навченої безпорадності». Учений стверджував, що безпорадність жертви у пошуку виходу із загрозової ситуації – це варіант відмови від пошуку [90]. У подальшому, проведені дослідження показали, що поява в індивіда невпевненості у власній здатності вплинути на загрозову ситуацію, суттєво залежить і від сподівань, які сформувалися в його *попередньому, минулому досвіді* (курсив наш – С. Г.). Узагалі, це залежить від того, чи вважає людина дану ситуацію абсолютно невіршуваною, або сприймає її як невіршувану тільки для себе.

Разом із цим, найбільш цікавим моментом у концепції М. Селігмана є визначення «навченої безпорадності» та її проявів у різних видах діяльності як сполучення різних психологічних установок, за якого найбільш важкі наслідки пов'язуються з тими установками, що стають причиною безпорадності, оскільки приписується людиною власним якостям, що сприймаються незмінними та впливають на всі форми її життєдіяльності [90, с. 61-62].

Саме таке сполучення установок скоріш за все призводить до відмови від пошуку розв'язання загрозової ситуації при перших же невдачах. Головною засадою цього

є відсутність попереднього досвіду вирішення складних життєвих ситуацій. Людина, яка потрапляє у ситуацію жертви, практично нічого не здійснює для мінімізації власних втрат і зміни ситуації на краще.

Треба зазначити, що М. Селігману належить думка й проте, що сучасна психологія, по суті «стала віктимологією». Людина розглядається в ній як принципово-пасивна істота зі зниженою особистою відповідальністю і «навченою безпорадністю». Головним є те, що людина затверджується у думці, що завжди буде жертвою інших людей або обставин.

Учений та його послідовники вважають, що парадигму сучасної психології варто змінити: від негативної – до позитивної, від концепції хвороби – до концепції здоров'я. Об'єктом досліджень і психологічної практики повинні стати сильні сторони людини, її творчий потенціал, здорове функціонування, а також існування людського співтовариства в цілому.

Таким чином, М. Селігман у власному теоретичному погляді на проблему віктимності індивіда поділяє думку представників гуманістичного напрямку у психології (А. Маслоу, К. Роджерса, В. Франкл та ін.) щодо необхідності розвитку людини та її внутрішніх інтенцій [99; 175; 187].

Дж. Уолкер, продовжуючі розробку теоретичного підходу М. Селігмана щодо проблеми віктимності індивіда, увів категорію «засвоєної безпорадності» та спробував за її допомогою розглянути віктимізацію підлітків у родинах. Учений розглядає «засвоєну безпорадність» як нездатність дитини передбачити можливі наслідки власних дій [31].

Ідея Дж. Уолкера полягає у тому, що страх поступово іммобілізує дитину й вона більше не вірить у те, що має право вибору й тому залишається в тій загрозливій ситуації, що склалася, долаючи її, як тільки може. Використовуючи поняття К. Роджерса, можна сказати, що у такої дитини

втрачається організмове відчуття, внаслідок чого вона перестає реагувати адекватно на зовнішні стимули [175]. У таких індивідів дуже часто спостерігається комплекс невдахи, який заважає мобілізації всіх внутрішніх ресурсів як для зміни ситуації загрози, так і стану справ у цілому. Такі індивіди найчастіше стають жертвами насильства.

Проте наявність данного чинника не є обов'язковою для потрапляння у стан будь-якої жертви. Не можна стверджувати, що жертва – це обов'язково людина, в якій спостерігається тільки «навчена безпорадність». Існують й інші чинники, які детермінують віктимну поведінку індивіда. Одним із таких чинників виступають інтрапсихічні прояви тривоги. Як відомо, на стан тривоги, неспокою вперше звернув увагу З. Фрейд. Він охарактеризував такий стан як емоційний, що включає «... переживання очікування та невизначеності, відчуття безпорадності, що ґрунтується на інтрапсихічних причинах» [169, с. 18].

Тривожність походить із з'єднання фундаментальних емоцій (інтерес-хвилювання, радість, здивування, горе, страждання, гнів, огида, презирство, страх, сором, провина) і може поєднувати в собі і страх, і гнів, і провину, і інтерес-хвилювання. При цьому, зазвичай, тривожність визначається, як «...відчуття емоційного дискомфорту, що викликане постійним очікуванням небезпеки, стан дифузного страху; схильність індивіда до переживання стану тривоги; суб'єктивний прояв особистісного неблагополуччя» [52, с. 490].

Певний рівень тривожності – природна та обов'язкова особливість активної діяльності особистості. У кожній людині існує свій оптимальний або бажаний рівень тривожності – це так звана корисна тривожність. Оцінка людиною свого стану в цьому відношенні є для неї істотним компонентом самоконтролю та самовиховання. Проте, як зазначають Г. Айзенк, Д. Айке, К. Ізард, Ч. Рікрофт,

Ч. Спілберг, З. Фрейд, К. Хорні та інші зарубіжні науковці, підвищений рівень тривожності завжди є суб'єктивним проявом неблагополуччя особистості [126; 138; 169; 173].

Прояви тривожності в різних ситуаціях не є однаковими. В одних випадках люди схильні вести себе тривожно завжди та скрізь, в інших – вони виявляють власну тривожність лише час від часу залежно від обставин, що складаються [169]. При цьому ситуативно стійкі прояви тривожності прийнято називати особистісними і пов'язувати з наявністю у людини відповідної особистісної межі (так звана «особистісна тривожність»). Це стійка індивідуальна характеристика, що відображає схильність суб'єкта до тривоги, яка припускає наявність у нього тенденції сприймати достатньо широке «віяло» ситуацій як загрозових, відповідаючи на кожен з них певною реакцією. Як схильність, особистісна тривожність активізується під час сприйняття певних стимулів, що розцінюються людиною як небезпечні, пов'язані зі специфічними ситуаціями загрози її престижу, самооцінці або самоповазі.

Мінливі прояви тривожності особистості розглядаються як ситуативні та позначаються як «ситуативна тривожність». Цей стан характеризується емоціями, що суб'єктивно переживаються як напруга, неспокій, заклопотаність та нервозність, і виникає як емоційна реакція на стресову ситуацію та може бути різним за інтенсивністю та динамічністю в часі.

Слід зазначити, що поняття «тривожність» переважна більшість дослідників розуміє як внутрішню властивість особистості (З. Фрейд, В. Вільсон, К. Хорні та ін.). На відміну від нього, поняття «тривога» розглядається в контексті саме прояву «ситуативної тривожності». Так, відзначається: «Тривога – емоційний стан, який виникає у ситуації реальної або уявної небезпеки, у ситуації очікування несприятливого розвитку події; безпредметний

страх, що пов'язаний із невдачами у соціальній взаємодії» [52, с. 490].

Разом із цим, саме стан підвищеної тривоги (ситуативної тривожності) особистості діагностується у потерпілих у межах кримінологічних, віктимологічних і соціально-психологічних досліджень [86; 90; 138; 170]. Тобто високий рівень тривоги виступає однією з якісних характеристик особистості з підвищеною віктимністю.

М. Джеймсон і Д. Джонгвард запропонували свій власний підхід до пояснення причин й умов віктимізації індивіда [137]. Згідно їхньої теорії всі люди умовно розподіляються на два класи – ті, що виграють, і ті, що програють. З точки зору мети нашого дослідження цікавим є другий клас, бо саме він виявляється у певному сенсі поживним субстратом для розуміння віктимності як психологічного явища.

Вчені зазначають, що формуванню особистості, що програє, сприяють різні психологічні чинники: недостатній відклик на потребу в піклуванні, конфлікти у родині, тривалі неприємності, брутальність оточуючого соціального середовища, дефіцит схвалення, надмірні фізичні навантаження тощо. Усі ці негаразди, які особливо відчутно перенесені у дитинстві, змушують людину замість того, щоб жити наявним життям, занурюватися у власні сумніви, вагання та мрії. Така особистість втрачає реальні можливості покращити своє індивідуальне становище. Це відбувається тому, що людина бачить себе як у кривому дзеркалі, недооцінюючи свої можливості та здатності, переоцінюючи силу зовнішнього впливу та тиску на неї.

Концепція Джеймса – Джонгварда цікава ще й тим, що вона не тільки вказує на психофілогенетичні витоки віктимності, а й на можливість мінімізування віктимогенної вразливості особистості в майбутньому. Вчені роблять акцент на позитивному вихованні дітей у родині, створенні таких умов їхнього розвитку, за яких буде цілком

задовольнятися потреба у піклування, ставатимуть неможливими конфлікти та неприємності з батьками, утворення привітливого соціального середовище де заохочуються добрі справи тощо.

У цьому сенсі є досить слухним ще один підхід щодо проблеми віктимності індивіда. Американським психотерапевтом Д. Рейнуотером була розроблена досить раціональна концепція щодо причин, які занурюють людину в стан жертви [136]. Учений вважає, що кожна людина у своєму житті займається самопрограмуванням. Від того, як вона програмує самого себе, залежить її подальша поведінка в тій або іншій соціальній ситуації. Якщо людина протягом усього свого життя переконувала себе, що вона невдаха, що всі можливі й неможливі нещастя відбудуться саме з нею, то вона з найбільшим ступенем імовірності може стати жертвою. Іншими словами – *людина самостійно та цілком усвідомлено може підвищувати власну віктимність* (курсив наш – С. Г.).

Один із прикладів, як людина може «заводити» сама себе, був наведений Рейнуотером із повністю реальної життєвої ситуації. «Одного разу в автоводія, який їхав на напівпорожній дорозі, раптом спустило колесо. На свій жах, він виявив, що не взяв із собою домкрату. Але водій згадав, що п'ятьма хвилинами раніше він їхав повз станцію техобслуговування і звернув у зворотному напрямку. Дорогою невдахи-автоводія почали долати сумніви: «Близько не має інших станцій... Якщо володар станції не побажає мені допомогти, то звернутися мені більше нікуди. Я повністю в його владі... Він може здерти з мене три шкури за цей домкрат, вимагати десять, ні – двадцять, а то й п'ятдесят доларів, а я нічого не зможу з ним поробити! От же ж може дехто так вдало використовувати нещастя інших!» Збурений водій доїхав до станції й у відповідь на повністю доброзичливе звернення володаря станції:

«Доброго дня, сер. Чим я можу вам допомогти?», – крикнув: «Да вдався ти своїм проклятим домкратом!».

Наведений приклад свідчить про те, що є індивіди, які свідомо підвищують свою віктимність, деструктивно використовуючи фантазію та «розові здібності».

Цікавим, як ми вважаємо, є погляд на проблему жертви з боку гіпотези С. Мілграма про урбаністичне перевантаження. Основний зміст цієї теорії полягає в тому, що люди, які живуть у великих містах, постійно підпадають посиленій стимуляції та завдяки цьому схильні замикатися в собі, щоб уникати перевантаження. Відповідно до вказаної гіпотези людина, яка мешкає у великому місті, унаслідок штовханини та суєти уходить в себе і перестає звертати увагу на людей, які знаходяться навколо неї. Це посилює віктимність індивіда та сприяє підвищенню його віктимогенної вразливості [100].

Дійсно, згідно зі статистичними даними, насильницьких злочинів більше скоюється у великих містах, і людина, яка, наприклад, мешкає у Мехіко, може стати жертвою вбивства в десять разів швидше, ніж мешканець середньопересічного міста нахшталт Северодонецька. Все це, безсумнівно, може свідчити на користь підтвердження зазначеної теорії.

У зв'язку з цим є показовим і такий приклад. «У ранковий час, в одному з районів Лос-Анджелесу пролунав крик відчаю. «Будь ласка, не вбивайте мене!» Кричала жінка, яка мешкала в жовтому домі серед новобудов. Багато сусідів чули крики відчаю, але ніхто з них не кинувся їй на допомогу. Ніхто навіть не зателефонував до поліції. Одна жінка, яка мешкала поруч, вийшла на балкон, але потім повернулась, так нічого й не зробивши. Через дванадцять годин люди, які приїхали у жовтий дім, виявили, що четверо їх знайомих були жорстоко вбиті, а п'ятеро тяжко поранені. Жертви стікали кров'ю цілий день, марно

очікуючи, що хто-небудь із сусідів поворухне пальцем і зателефонує до поліції» [10, с. 33].

Чому цього не сталося? Однією з причин, як раз і може бути велике перевантаження людей урбаністичною стимуляцією. Саме ця стимуляція спонукала сусідів сприйняти крики про допомогу як ще один невеликий додаток до великого оточуючого шуму.

Проте це не достатньо переконливо, оскільки крик жертви було чути і він виділявся із загального шуму, про що свідчили інші сусіди. Тому ігнорування прохання про допомогу може бути не тільки наслідком урбаністичного перевантаження, а як вважають інші зарубіжні дослідники (Б. Латане та Дж. Дарлі), наслідком прояву ефекту очевидця – феномену, який виявляється у тому, що збільшення кількості свідків нещасного випадку знижує ймовірність того, що хто-небудь з них допоможе потерпілим [10; 164].

Відмічений феномен проявляється за певних обставин за умов продукування наступних чинників. По-перше, людина може ігнорувати надання допомоги іншій людині, яка потрапила в біду, внаслідок концентрації своєї уваги на значущій для неї події і, відповідно, не помічати того, що коїться навколо. Таке відбувається дуже часто. Наприклад, людина поспішає на важливу зустріч і не звертає своєї уваги на оточуючих. Їй байдуже на те, що відбувається навкруги, оскільки вона поглинута у власні думки й тому менш схильна допомагати тим, хто потребує її допомоги.

По-друге, людина може знаходитися у стані плюралістичного незнання, тобто коли вона вважає, що нічого страшного не відбувається, оскільки інші (оточуючі) не виявляють занепокоєння. Наприклад, коли людина невпевнена, що дим, який вона спостерігає, є ознакою пожежі – вона озирається навколо, щоб побачити реакцію інших людей. Коли інші люди йдуть далі, не звертають уваги на те, що відбувається, то людина, швидше за все, зробить висновок – хвилюватися немає про що.

По-третє, відбувається прояв так званої дифузії відповідальності, феномена, який змістовно представлений тим, що «... з підвищенням кількості свідків кожний із них стає менш схильним брати відповідальність за надання допомоги» [10, с. 384]. Цей феномен продукує впевненість людини в тому, що оскільки поруч знаходяться інші люди, то чому саме вона повинна втручатися в ситуацію. Це особливо вірно у тих випадках, коли людина не може визначитися, втрутився в ситуацію вже хто-небудь або ні.

Аналізуючи психологічні теорії віктимності, слід зазначити й таке. У психоаналітичній концепції ми знаходимо положення про те, що в основі формування віктимних установок знаходиться психотравма, яка як й усяке інше переживання викликає непоборні страждання або тривогу в дитини. Переживання є «непоборним» у тому випадку, коли звичайних захисних заходів психіки, які З. Фрейд назвав «захисним екраном від стимулів», стає недостатньо. Травма у такому розумінні є гострим руйнівним переживанням дитячого аб'юзу, а кумулятивна травма викликається незадоволеною потребою у залежності [174].

Незадоволені потреби, до яких відносяться й стани сильної депривації («примітивні агонії» за Віннекотом [173]), переживання яких є неймовірним, інколи задають значущої шкоди розвитку дитини. У цьому сенсі, внутрішні захисти, які будує психіка індивіда, здебільшого стають перешкодою до нормальної адаптації у подальшому житті. Якщо травматичний захист уже виник, усі відносини з зовнішнім світом переходять до відома системи самозбереження. Те, що мало бути захистом проти подальшої або повторної травматизації, стає наріжним каменем, протидією будь-яким спонтанним проявам «Я», спрямованим у зовнішній світ. Особистість виживає, але не може жити творчо, тому що її креативність блокована.

Погоджуючи питання про віктимність з психоаналітичною теорією, Н. Мак-Вільямс запропонував віднести до віктимних проявів депресивні та мазохістичні особливості в непатологічному вимірі [89]. Відомо, що депресивний стан характеризується печаллю, яка не минає зниженою енергетикою, ангедонією (нездатністю радіти звичним задоволенням).

Відомо, що З. Фрейд депресивні стани спробував порівняти з нормальним переживанням горя й прийшов до висновку, що при звичайних реакціях, зовнішній світ переживається як зменшений, у той же час, як при депресивних станах горе переживається як щось втрачене та зруйноване. Агресія у депресивних людей спрямована усередину себе. Вони гостро відчувають провину, з мукою усвідомлюють кожен аспект своїх гріхів та ігнорують власні добрі вчинки. Також спостерігається прагнення вирішити всі конфліктні питання на користь інших та зберегти стосунки за будь-яку ціну [174].

Мазохістичне може розглядатися не тільки як самодеструктивне, яке вміщує навмисні деструктивні дії (суїцид, самопошкодження), але й як схильність до пошуку нещасних випадків, або віктимність як таку. Термін «мазохізм», що використовують психоаналітики, у даному випадку не означає любові до болю або страждань. Перш за все, це випробовування болю та страждань у свідомій або несвідомій надії на деяке наступне благо.

В основі психодінамічної концепції розвитку людини знаходиться висунуте З. Фрейдом припущення про те, що базова структура індивіда формується в ранньому дитячому віці та зберігається практично незмінною протягом усього наступного її життя. При цьому ставлення до людей, які оточують дитину в перші роки життя (у першу чергу її батьки), згодом проєктується, переноситься на інших людей (трансфер), визначаючи тим самим її взаємодію у родині, групі, соціумі тощо [174].

Разом із цим, як відомо, періодизація персонального розвитку індивіда за З. Фрейдом включає 3 основні етапи: оральний (перший і половина другого року життя), анальний (від півтора-двох років до трьох років), фалічна (між 3-4 і, приблизно, 6 роками). При цьому вчений стверджував, що може відбуватися так би мовити «застрягання» індивіда на визначених етапах розвитку, що призводить до формування у нього особистісних рис, описаних як «оральний та анальний характери» [19, с. 141].

Послідовники З. Фрейда розглядають етапи розвитку індивіда без додаткової артикуляції уваги на особливій ролі лібідо, але наполягають на основних змістовних положеннях фрейдівської періодизації:

1) існуючі психологічні проблеми у дорослому житті є відбиттям їхніх негарездів у ранньому дитинстві;

2) взаємодії у ранні роки створюють шаблон для більш пізнього сприйняття життєвого досвіду, й індивіди несвідомо співвідносять його з категоріями, які були релевантні у дитинстві;

3) ідентифікація рівня розвитку індивіда – це кардинально важлива частина розуміння характеру людини [19, с. 143].

Ще однією психодинамічною концепцією періодизації психосоціального розвитку індивіда є підхід Е. Еріксона, з погляду якого психічний розвиток індивіда, формування ідентичності проходить через ряд психосоціальних криз [198].

На кожному з нормативних кризових етапів відбувається вибір позитивного або негативного варіанта розвитку визначених особистісних рис, що визначають надалі життєву позицію людини, його відносини у соціумі. Якщо внутрішні конфлікти, властиві визначеній стадії розвитку, залишаються недозволеними (негативний варіант розвитку), то в зрілому віці вони можуть виявлятися у вигляді інфантилізму. При цьому нові вибори

накладаються, нашаровуються на вже зроблені та закріплюються в структурі особистості (епігенез).

Обробка Е. Еріксоном трьох інфантильних стадій З. Фрейда в термінах міжособистісних задач дитини дозволила описувати фіксації на проблемі первинної залежності (довіра-недовіра), вторинних питаннях сепарації-індивідуалізації (автономія або сором і сумніви) або на більш заглиблених рівнях ідентифікації (ініціатива або провинна).

Багато в чому подібні з еріксонівською періодизацією й інші психодинамічні схеми, в яких простежується епігенетичний принцип. До психодинамічних моделей розвитку особистості, що базується на принципі епігенеза, можна віднести і трьохетапну модель В. Шутса, що являє собою не тільки періодизацію вікового розвитку, але й оригінальну метафоричну модель структури особистості (Приєднання – Контроль – Відкритість) [203].

На першій, симбіотичній (оральній) фазі основне значення має радість, яку дитина отримує від інших, емоційне прийняття себе та довіра до світу. Потреби організму призводять до динамічного контакту з іншими через область рота як моторного центра. Відповідно до періодизації Е. Еріксона, на даному етапі на основі комунікації з матір'ю відбувається формування базового почуття довіри до навколишніх, до світу (позитивний варіант розвитку) або споконвічної недовіри, ізольованості, що супроводжується відчуттям «відреченості», «поділу», «покинення» (негативний варіант). Невирішенні внутрішні конфлікти цього періоду можуть пізніше, у зрілому віці, призводити, на думку Е. Еріксона, до аутизму, депресії, «депресивним формам страху, порожнечі та покинення» (так званий оральний характер).

У В. Шутса цей період і відповідна структура особистості розглядається як «приєднування» (безпосередній емоційний контакт із матір'ю, згодом – з

нарколішніми) [19]. Наслідок порушення цієї фази – шизоїдність. У результаті емоційного відкидання не зафіксована потреба в емоційних контактах (розвиток мови випереджає розвиток моторики, характерна чутливість до себе, сухість до інших, схильність до «мертвого» колекціонування, що заміщує контакти). Інший варіант – нарцисичний вибір як нездатність обрати іншого, заперечення новизни.

До інших наслідків порушення даної фази відносяться психастенічність – страх за своє життя та життя близьких, страх нового; обмеження контактів із середовищем деякими звичними умовами й удосконалювання засобів захисту від світу; невроз базального страху – страх бути, страх розриву єдності, страх емоційних відносин.

У другій, анальній фазі, фазі росту у дитини розвивається все більше здібностей. Виникає уміння розуміти подвійність, диференціація функцій, емоційна довіра, співпереживання, чутливість до відносин у родині, ідентифікація себе зі значущими членами родини, виділення себе із системи міжособистісних відносин, автентичність, категоризація позицій у ситуації, орієнтування в амбівалентних переживаннях, здатність «бути різним». Моторні та мовні навички допомагають становленню волі та автономії. Питання регулювання анальної області поширюється на більш загальні аспекти контролю та сепарації, а також на питання встановлення можливих границь дозволу.

До цього ж періоду відноситься початок усвідомлення дитиною власного «Я», розвитку Я-концепції та формування самостійної регуляції діяльності, прагнення до самостійності. Завдання даного етапу розвитку – боротьба проти почуття сорому та сильного сумніву у власних діях, за власну незалежність і самостійність. З'являється переживання з приводу власної безпеки (почуття безпеки «Я»).

Результатом порушення даної фази є епілептоїдність – емоційна в'язкість, напруженість, агресивність, затяжні афективні реакції, стійкість до негативних впливів із відсутністю фіксації на позитивних. Як наслідок, виникають агресивність, затримка індивідуалізації. Агресивність – ресурс для виходу із симбіозу (у цьому й складається нормальна функція агресивності), регресія із засобу стає стереотипом поведінки. Соціальний тип спрямовує агресію на інших, а до інших наслідків порушення даної фази відносяться невроз нав'язливих станів, патологія самоконтролю. Формами ананкастичних симптомів виступають нав'язливі думки, вимушені дії, нав'язливі страхи.

На третій, генітальній (фалічна) фазі настає усвідомлення статевої ідентичності у різних соціальних контекстах. Можливості розуміння, поважних, доброзичливих відносин занадто часто виявляються нереалізованими – вони відкидаються, чи навпаки, експлуатуються. Однак якщо комунікація проходить у цілому благополучно, закладаються основи для інтеграції розуму, душі й сексуальності, а також для рівноваги між лібідозними імпульсами і творчим вираженням.

У цій фазі у дитини яскраво виражена демонстративність, прагнення виявити власне «Я». Відбувається виділення себе із системи колективних відносин, з'являються соціальна довіра, автоматизація, упевненість, категоризація ролей. Перевіряється здатність бути ефективним – щось робити, здійснювати, реалізовувати, виконувати, тобто бути здатним до дії. Задача цієї фази – «...розвиток активної ініціативи, й у той же час переживання почуття провини та моральної відповідальності за свої бажання» [117, с. 258].

У схемі Е. Еріксона цей період пов'язаний із самоствердженням дитини в процесі соціалізації, у ході групової комунікації або гри. При цьому відбувається

формування індивідуальної ініціативності, як правило, за двома напрямками: заохочення (позитивний варіант) та покарання (негативний варіант).

Аспект соціалізації дитини розглядається у відповідному завершальному етапові періодизації В. Шутса – «...«відкритість», тобто готовність до соціальних взаємодій та відкритість для соціальних контактів» [141, с. 43]. У цьому періоді прискорюються темпи соціалізації, починається усвідомлення соціального «Я» і формування індивідуально-типологічних соціальних ролей (соціотипів). Останнє тісно пов'язане з подальшим розвитком, а саме з ментальною стратегією на основі соціальної взаємодії дитини, участі її в колективній діяльності (ігровій, потім навчальної).

Таким чином, із завершенням перших трьох фаз завершується й формування важливих якостей дитини, що мають віктимологічне значення. Першим психологічним референтом віктимного розвитку в цей період є наявність або відсутність довіри між матір'ю та дитиною. Якщо встановлення базової довіри чи зв'язку завершилося успішно, то дитина відчуває себе в достатній безпеці й має потенціал для дослідження зовнішнього світу у наступні два-три роки, спроможна завершити своє так зване друге, психологічне народження.

При цьому психологічне народження відбувається тоді, коли дитина знаходить спроможність бути психологічно незалежною від своєї матері [203]. Важливим аспектом того, що дитина успішно завершує цю стадію, є вміння покладатись на свою внутрішню силу, тобто заявляти про себе, а не очікувати, що хтось інший буде керувати її поведінкою. У дитини розвивається відчуття свого «Я», що дає їй можливість брати на себе відповідальність за власні дії, поділятися, взаємодіяти та стримувати агресію, адекватно ставитися до авторитету, виражати власні почуття словами й ефективно долати страх

і тривоги. Якщо ця стадія не доведена до кінця, дитина стає психологічно залежною від інших і не має чіткого відчуття власного «Я», що виділяло б її серед інших. Як зазначають фахівці, якщо дана стадія розвитку не завершується вчасно, вона тягне за собою непотрібний багаж, що гальмує розвиток дитини на наступних стадіях. А якщо ця стадія не завершується пізніше в дитинстві або в юнацтві, вона переноситься в доросле життя людини [45; 181; 200; 203].

Біхевіористське трактування віктимності (Г. Ліндсей, М. Олсон, Б. Хегенхан та ін.) передбачає поділ жертви на три типи: нейтральний, жертва-співучасник і провокуюча жертва [179; 181].

Нейтральний тип – це жертва, спосіб життя та поведінка якої адекватні, соціально позитивні, але в силу обставин вона знаходиться у певних зв'язках та відношеннях з потенційним кривдником. Акт агресії (стимульно-реактивний прояв) обумовлений особистісними якостями кривдника.

Жертва-співучасник потерпає від своєрідного «співавторства» в акті кривдження. Співучасть виявляється у двох формах: активній та пасивній. Активна форма є свідомою участю в акті кривдження, згода на це. Під час пасивної форми жертва, хоч ніяк не виражає згоди на кривдження, усе ж допускає його в силу облудності, байдужності, апатії, наївності, психічної неповноцінності.

Провокуюча жертва – це така жертва, яка своїми власними діями штовхає на кривдження, створює сприятливі обставини. Провокуюча поведінка може проявлятися як в активній, так і пасивній формах. Активна форма провокації спостерігається у тих випадках, коли потенційна жертва своїми діями прямо або безпосередньо викликає на себе агресію. Залежно від ступеня усвідомлення її дії можна поділити на пряму та опосередковану провокації. У прямій провокації жертва бере на себе ініціативу здійснення проти неї насильства,

нанесення їй певної шкоди. В опосередкованій провокації в активній формі жертва своїми негативними діями викликає проти себе агресивну реакцію. Пасивна форма провокації виявляється в необережних або інших діях можливої жертви, що створюють умови для здійснення акту кривдження.

Проте треба зазначити, що з наявністю значної кількості ґрунтовних досліджень віктимності, які є у зарубіжній науці, виокремлення аспектів, що мають суто психологічні характеристики, представлено не достатньо повно. З цього виникає проблема визначення самого поняття «жертви» у психологічному сенсі.

Існує ціла низка визначень жертви, які застосовуються у різних конкретних галузях знань: жертва автокатастрофи, природного катаклізму, техногенної аварії, помсти, шахрайства, шантажу, зґвалтування, вбивства, івентуальна, децидивна, потенційна, сприятлива і т. ін. Узагалі не можна стверджувати, що такі поняття хибні, але базові поняття, на яких будується зміст кожного з наведених термінів, різні. Бо оскільки це поняття багатоконпонентне, то саме це і виявляє певні труднощі у розумінні семантики терміну «жертва».

Разом із цим, зарубіжні кримінологи, віктимологи, соціологи і психологи досить всебічно дослідили чинники та умови, завдяки яким індивід перетворюється у жертву. Проте залишаються дискусійними психологічні та соціально-психологічні механізми такого перетворення.

Як зазначає відомий дослідник віктимної поведінки Е. Віано (E. Viano, 1994): «На жаль, досягненні результати можуть зовсім не відповідати тому, чого насправді прагне жертва. Інформація про це достатньо мізерна. Більшість віктимологічних досліджень зосереджені на соціологічних проблемах: хто частіше може стати жертвою, яка інтенсивність та ознаки віктимізації, які послуги повинні бути надані жертвам. Унаслідок, незважаючи на

підсумовування багаточисельних даних про жертви злочинів, наші уявлення, переконання та витоки можуть зовсім не відтворювати у реальності, що це означає – бути жертвою» [208].

Таким чином, переважна більшість зарубіжних дослідників віктимності та віктимної поведінки індивіда вважає, що основними чинниками віктимізації виступають:

- соціальні або соціологічні характеристики жертви (вік, стать, соціальний статус, матеріальне положення тощо);

- кримінологічні характеристики (наявність певної віктимогенної ситуації, поведінка жертви в предзлочинний період, у момент здійснення злочину та після його здійснення);

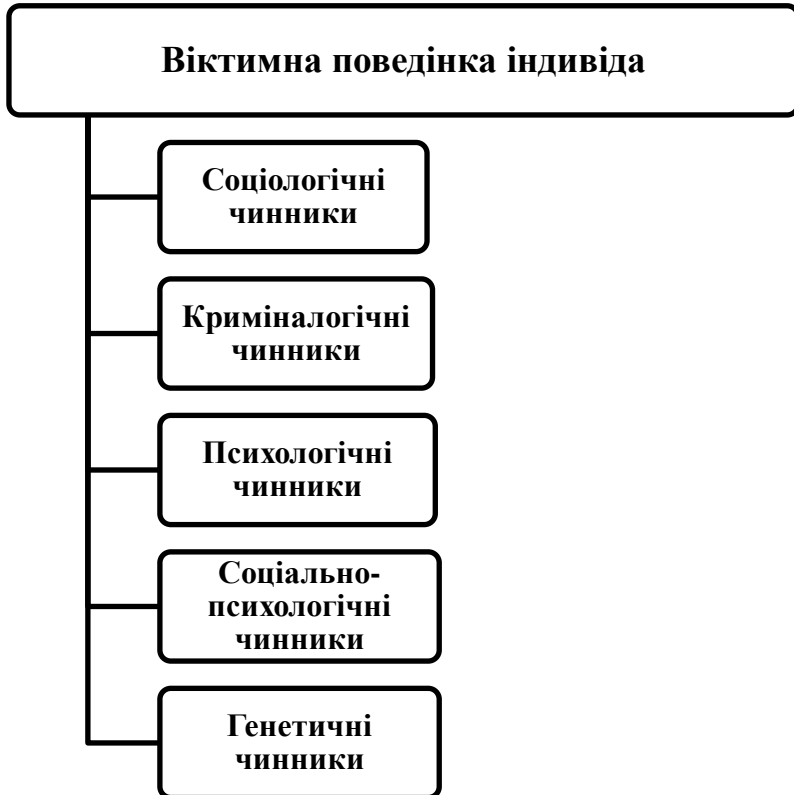
- психологічні характеристики (активність-пасивність, спрямованість, свідоме і неусвідомлене, недостатній відклик на потребу у піклування, конфлікти у родині, тривалі неприємності, брутальність оточуючого соціального середовища, дефіцит схвалення, надмірні фізичні навантаження, відставання у розвиткові інтелекту, емоційна занедбаність, знижена особистісна відповідальність, деструктивне використання фантазії, кумулятивна травма, депресивні та мазохістичні особливості в непатологічному вимірі, наявні патологічні стани тощо);

- соціально-психологічні особливості (нездатність до самозахисту або недостатня готовність до нього, особлива зовнішність, психічна або матеріальна привабливість, невпевненість у собі, негативний попередній або минулий досвід, соціальні умови життя, урбаністичне перевантаження, провокуюча або сприятлива поведінка тощо);

- генетичні особливості (погана спадкоємність, біологічна зумовленість тощо).

На рис. 1.1. наведена схема основних детермінаційних чинників, від яких, на думку більшості зарубіжних

науковців, значно залежать прояви віктимної поведінки індивіда.

Рис. 1.1. Схема основних детермінаційних чинників віктимної поведінки індивіда (на підставі підходів зарубіжних учених)

1.2. Підходи радянських і вітчизняних учених до проблеми віктимності особистості

Проблемою віктимності та віктимної поведінки особистості за радянських часів у вітчизняній науці займалася невелика кількість науковців, які розвивали цей

науковий напрямок, переважно, у межах кримінологічних досліджень (Ю. Антонян, В. Бурданова, В. Вандишев, В. Коновалов, В. Минська, В. Полубінський, В. Рибальська, Д. Рівман, А. Ткаченко, Д. Усманов, Л. Франк, Г. Чечіль та ін.) [8; 27; 28; 32; 66; 101; 120; 172]. Основним завданням, яке вирішували науковці, було визначення ролі потерпілого у генезі злочину та виокремлення криміногенних, кримінологічних, правових, соціальних, демографічних чинників, за умов яких людина перетворюється у жертву злочину.

Такий розгляд проблеми віктимності людини мав дещо обмежений характер, а зроблені висновки назавжди були достатньо обґрунтованими. Як на нашу думку, це було пов'язано з тим, що усі віктимологічні питання розглядалися виключно у контексті кримінологічних досліджень, в яких бракувало психологічних побудов.

Разом із цим, Л. Франк (1972 р.) першим у СРСР опублікував працю з віктимології – «Віктимологія і віктимність», в якій спираючись на розробки світової віктимологічної теорії, з якими у СРСР були на той час практично незнайомі, зумів довести й обґрунтувати думку про те, що віктимологія є відносно самостійним науковим напрямком, що має свою власну теоретичну і прикладну цінність. При цьому до основних понять віктимології Франк відніс:

- поняття віктимізації як процесу перетворення людини в жертву злочину і як результат функціонального впливу злочинності в цілому на потерпілих, членів їхніх родин, соціальні групи і спільноти;
- поняття віктимності як схильності людини стати жертвою злочину в результаті образу дій і соціально-демографічних характеристик особистості;
- поняття зв'язку «злочинець – потерпілий» як системи відносин між зазначеними суб'єктами в межах

криміногенної ситуації, яка значно впливає на розвиток і генезис механізму злочинної поведінки [172, с. 211].

Уже за роки української незалежності віктимологічні пошуки значно розширили поле наукового обговорення проблеми, що призвело до появи значної кількості робіт, в яких основним підґрунтям виступили психологічні знання про жертву як злочинів, так і природних або техногенних катастроф (О. Бовть, І. Ващенко, Ю. Воронова, О. Джужа, В. Коновалова, Г. Ложкін, В. Медведєв, Є. Моїсєєв, М. Панов, В. Скребець, В. Туляков, В. Шепітько, В. Христенко, С. Яковенко та ін.) [20; 21; 25; 30; 31; 33; 67; 77; 87; 92; 115; 185].

На думку Ю. Антоняна, Л. Франка та інших дослідників віктимологія, що виникла як науковий напрямок у кримінології, повинна буде згодом перетворитися в міждисциплінарну галузь наукового знання, окрему, самостійну наукову дисципліну. Включення в предмет віктимології всіх категорій постраждалих, що стали жертвами всіяких обставин, робить віктимологію комплексною соціально-психологічною наукою, не обмеженою кримінальною сферою [9; 172].

Що стосується розгляду соціально-психологічних аспектів віктимності особистості, то у цьому напрямку існує, як мінімум три фокуси проведення таких досліджень:

- 1) розробка загальної теорії формування віктимності особистості (психології жертви);
- 2) розробка методів і технік корекції віктимності особистості;
- 3) розробка методів і технік роботи з посттравматичним стресовим розладом у жертв.

Проте у російській та вітчизняній науці, як і в зарубіжній, існує проблема визначення феномену «жертва». Наприклад, Д. Рівман визначає жертву як «... фізичну особу, якій безпосередньо була нанесена шкода» [138, с. 35].

В. Коновалов жертвою вважає «... людину або певну сукупність людей у будь-якій формі їхньої інтеграції, яким прямо або посередньо була нанесена шкода злочином» [66, с. 12].

В. Коновалова та В. Шепітько жертвою вважають потерпілого, якому «...злочином нанесена моральна, фізична та майнова шкода» [67, с. 147].

В. Христенко, ґрунтуючись на принципі дихотомії, припустив, що жертва завжди пов'язана з втратою чогонебудь, якихось фізичних, духовних та інших цінностей, і у той же час, зворотною стороною втрати є придбання у вигляді різних форм задоволення потреб. Виходячи з вищевикладеного, у Христенка «жертва» – це людина (сторона взаємодії), яка згубила значущі для неї цінності у результаті впливу на неї іншої людини (сторона взаємодії) [185].

Цілком зрозуміло, що ці визначення мають суто формально-логічний характер і ніяким чином не задовольняють завданням нашої роботи.

Разом із цим, Г. Антонов-Романовський і А. Лютов ще на початку 80-х років ХХ століття спробували визначити віктимну поведінку через опис соціальної ситуації, в якій людина своїми діями піддає себе небезпеці та так би мовити «прагне» стати жертвою злочину [7].

Розгляд віктимності як форми відхилення від норм і правил безпечної поведінки припускає можливість класифікації форм віктимної активності залежно від інтенсивності такого відхилення. Вперше таку спробу зробив Д. Рівман, що вказав на існування нульового рівня віктимності, нормального рівня, середнього рівня і потенційну віктимність усіх членів суспільства, що обумовлені існуванням у суспільстві злочинності. Індивід не здобуває віктимність, він просто не може бути невіктимним [138].

Не заперечуючи проти виділення потенційної віктимності в цілому, яка детермінується генетичними зв'язками віктимності й злочинності на рівні соціального цілого, відзначимо, що на індивідуальному рівні особливий інтерес представляє розгляд тісноти зв'язку віктимності й злочинної поведінки як класифікаційного критерію віктимної активності. Зазначена обставина підтверджується роллю і значенням аналізу віктимності для оцінки характеристик механізму злочинної поведінки.

Наявність детермінаційного зв'язку між злочином і віктимною активністю вже не викликає недовіри та предметний характер злочину об'єктивно випереджає процес віктимізації жертви або супроводжує його. Сама жертва, відповідно, усвідомлює свій специфічний соціально-правовий статус, що виникає як у зв'язку та з приводу здійснення відносно неї злочину, так і у зв'язку зі своєю специфічною активністю, що випереджає процес здійснення злочину. У цьому сенсі Ю. Антонян зазначає, що дуже часто жертву «пов'язують зі злочинцем стійкі незримі нитки, при чому, як не дивно, і тоді, коли вони ледве знайомі. Нерозривність пари «убивця-вбитий» також має свої причини, які є цілком неочевидні. Переважно жертви ні в чому не повинні, якщо взагалі дозволено говорити про яку-небудь провину вбитої людини. Тим більше цікаві й навіть загадкові випадки, коли потерпілий, як зачарований, прагне до власної загибелі, хоча й не усвідомлює цього» [8, с. 57].

У віктимологічних дослідженнях «сприятливих жертв», проведених ще за радянських часів (Ю. Антонян, В. Волженкін, А. Дьяченко, В. Коновалів, В. Полубінський, В. Рибальська, Л. Франк та ін.), були отримані результати, подібні результатам М. Аміра: жертва і злочинець були знайомі до виникнення кримінальної ситуації; знайомство носило випадковий характер; жертва найчастіше була в нетверезому стані та вживала алкоголь разом із злочинцем;

мала погану репутацію; невисокий соціальний статус (незакінчену або закінчену середню освіту, працювала у сфері побутового обслуговування); жертвами нерідко виступали неповнолітні або молоді дівчата з раннім статевим дозріванням, які мали психічні або статеві аномалії, що виховувалися в несприятливих умовах, не мали статевого досвіду й т. ін. [8; 27; 28; 120; 146; 172].

У вітчизняній віктимології «сприятливою поведінкою» називається така віктимна поведінка, яка поділяється на провокуючу або товчкову, що породжує на перших етапах взаємодії у злочинця впевненість, наприклад, у доступності партнерки, та поступово сприяє, завдяки аморальній поведінці потерпілої, припущенню про можливість здійснення статевого акту зі згоди партнерки, що врешті-решт полегшує здійснення злочину [90; 137].

Треба зазначити, що зґвалтування відносять до категорії агресивних насильницьких дій, в основі яких знаходиться чоловіча потреба у контролі та домінуванні. Переважно вважається, що зґвалтування скоюють психічно неврівноважені чоловіки. Однак необхідно відзначити, що ця обставина на сьогодні, не має єдиного для всіх визначення, тому існує значна кількість думок відносно того, яку поведінку можна вважати «сприятливою». Причина цього полягає в тому, що під це визначення можна підвести будь-яку поведінку жертви. Так, не вчасно закриті входні двері, занадто яскрава манера вдягатися, надмірна товариськість та багато іншого можуть бути розцінені як сприяння зґвалтуванню.

У кожному конкретному випадку необхідне ретельне вивчення питання щодо поведінки жертви в момент скоєння злочину, особливо в час її безпосередньої взаємодії зі злочинцем. Проте невизначеність психологічних аспектів поведінки злочинця та потерпілого завжди буде перешкоджати об'єктивному висвітленню обставин, в яких скоювався злочин.

У 80-ті роки ХХ століття українські вчені провели опитування групи засуджених за здійснення тяжких насильницьких злочинів у Південно-Західному регіоні України. Було встановлено, що близько 90% з них характеризувалися підвищеною участю в різного роду агресивних конфліктах, пов'язаних із застосуванням погроз насильством і образ або прямого фізичного насильства. Загалом, за трирічний період, що передував здійсненню злочину, 28% засуджених застосовували насильство мінімум двічі, 22% – від двох до чотирьох разів, 10% – від чотирьох до шести разів і 7,1% опитаних в'язнів більше шести разів брали участь у побиттях і бійках. Не випадково, що з 84% насильницьких злочинців, що раніше брали участь у побиттях і бійках, 47,1% скоїли тяжкий злочин у процесі повсякденного конфлікту, що супроводжувався застосуванням фізичного насилля. При цьому 78% опитаних злочинців оцінили поведінку потерпілого як провокуючу, образливу, принижуючу, що створювала нестерпні обставини в родині або у побуті [40].

Із зазначених позицій особливий інтерес викликає класифікація жертв злочинів, яка була розроблена українським вченим Е. Моїсеєвим [77]. У ній ключовими є чотири ознаки: вікова; професійна; психологічна та патологічна, які в підсумку, як зазначає автор, обумовлюють характер зв'язку між жертвою та злочинцем. Учений виділяє такі види жертв.

1. Випадкова жертва. Це особа, яка стає жертвою внаслідок збігу обставин. Зв'язок «злочинець-жертва» має ситуативний характер і не визначається їхнім бажанням чи їхньою волею.

2. Жертва з незначним ступенем ризику. До неї відноситься особа, яка стає жертвою внаслідок потрапляння в конкретну несприятливу ситуацію.

3. Жертва з підвищеним ступенем ризику. Це особа, якій притаманна низка віктимних властивостей, які

пов'язані з: а) характером діяльності чи способом поведінки у громадських місцях (необережна жертва); б) соціальним статусом, взаємостосунками зі злочинцем, можливою участю третіх осіб (умисна жертва);

4. Жертва з дуже високим ступенем ризику. Така особа має поширену та глибоку морально-соціальну деформацію. Остання полягає у девіантній правосвідомості, статевій нерозбірливості, схильності до вживання алкоголю, наркотиків тощо.

В. Медведєв, трансформуючи зв'язок між злочинцем і жертвою у психологічну площину, запропонує класифікацію, яка спирається на три аспекти: стабільність взаємостосунків, їх емоційне забарвлення (модальності) та психологічний зміст [92].

Стабільність взаємостосунків злочинця та жертви має три градації: випадкові, ситуативні, стійкі. Емоційне забарвлення має п'ять градацій (від позитивного до негативного): пристрасть, приязнь (симпатія), нейтральність, неприязнь, ворожнеча. Психологічний зміст має п'ять градацій: випадкові взаємостосунки, знайомство, дружба, інтимно-сексуальні контакти, сімейно-родинні контакти.

У цьому сенсі відомий американський кримінальний психолог К. Бартол відзначає, що роботи вчених-психологів вказують на те, що майже у 2/3 усіх випадків вбивств злочинець та жертва були добре знайомі один з одним. Жертва та злочинець не знали один одного тільки приблизно у 14% випадків, ще 14% були у родинних зв'язках, а 34% – знайомі між собою.

Статистика злочинності в США за 1999 рік свідчить про те, що 32% жінок-жертв були вбиті чоловіками та коханцями і 3% жертв-чоловіків були вбиті жінками та коханками. Взагалі, жертви-чоловіки стають потерпілими від незнайомих-злочинців більше ніж вдвічі частіше, ніж жертви жіночої статі [15].

Розглядаючи віктимність як психічну і соціально-психологічну девіацію (страх перед злочинністю й іншими соціальними аномаліями), ряд дослідників (Д. Рівман, В. Устинов та ін.) відводять особливу роль страху перед злочинністю як основною її формою прояву на індивідуальному та груповому рівнях [137; 169].

Звичайно, страх визначається як емоція, що виникає в ситуації погрози біологічному чи соціальному існуванню індивіда і спрямована на джерело дійсної чи уявної небезпеки [154, с. 178]. Він притаманний нашому буттю і є його неминучою приналежністю, що слугує умовою придбання досвіду соціальної взаємодії. Являючись також відтворенням колективного або особистого досвіду, страх за допомогою механізмів соціалізації, соціально-психологічного зараження, сугестії, наслідування і конформізму виникає щоразу, коли ми потрапляємо у важку ситуацію.

Страх може бути вираженим як у формі специфічного остраху визначених ситуацій або об'єктів (страх перед незнайомцем, гвалтівником, темрявою), так і у формі генералізованого та розпливчастого стану, обумовленого впливом колективного досвіду віктимізації (острах злочинності взагалі), колективної поведінки (масова паніка, страх перед тероризмом), впливу засобів масової інформації (страх перед маніяками, мафією і т. ін.) [27].

Страх безпосередньо пов'язаний з нашими психічними настановами, самопочуттям, системою цінностей і досвідом соціального спілкування. Виходячи з цього, Д. Рівман визначає такі форми страху:

- страх перед самовідданістю, пережитий як утрата «Я» і залежність;
- страх перед самостановленням (стагнацією «Я»), пережитий як беззахисність та ізоляція;
- страх перед змінами, пережитий як мінливість і непевність;

– страх перед необхідністю, пережитий як кінець та неволя [90, с. 36].

Як правило, люди досить легко переборюють ті або інші страхи, за виключенням ситуацій кумуляції визначених страхів з дитинства, що підпитуються особистим досвідом віктимізації, рикошетним зараженням від знайомих, сусідів і близьких і некритичним сприйняттям засобів масової інформації. У таких випадках природною реакцією суб'єкта на страх перед будь-яким об'єктом може бути паніка, невроз, реактивний стан психіки.

Проте необхідно відзначити, що страх перед злочинністю, на відміну від елементарних правил обережності, як правило, ірраціональний і виявляється у всіх виділених Д. Рівманом формах і призводить до істеричних панічних реакцій, що застряють ступорним станом, ведуть до депресивного «мовчання ягнят», агресивно-шизоїдним фобіям.

Результати віктимологічних досліджень дають підставу вважати, що в особистісній структурі потерпілого є елементи різнорівневого порядку, які активізуються під впливом чинників ситуації ризику, що стає психологічними передумовами перетворення цієї особистості в жертву (Ю. Антонян, В. Квашиш, Д. Рівман, В. Устінов, Л. Франк та ін.) [8; 61; 137; 138; 172].

Ризик (від греч. *risikon* – стрімчак) – особливості діяльнійшої активності, що «задають» очевидну невизначеність її результатів та інколи обумовлюють негативні й навіть згубнісні наслідки для суб'єкта [64, с. 287]. Він виражає прогностичну оцінку вірогідності несприятливого результату ситуації, що розвивається (яка ще не закінчилася). Ризик – це не описова (атрибутивна) характеристика ситуації, а оцінкова категорія, нерозривно пов'язана з дією людини, його оцінкою – «оцінкою себе».

Окрім прогностичної оцінки, необхідною умовою ситуації ризику є невизначеність. І, якщо розглядати ризик в

психологічному аспекті, то головні джерела невизначеності знаходяться саме в діючому суб'єкті. Саме він «зважує» умови, в яких дія буде здійснена, чинники, що впливають на дію і його майбутній результат. І, кінець-кінцем, на думку багатьох дослідників, усі джерела невизначеності суб'єктивні і визначаються можливостями і обмеженнями людини враховувати різні чинники, що впливають на дію і його майбутній результат [86; 137; 138].

Якщо подати структуру діяльності як «чотирьохкомпонентну модель», то до внутрішніх джерел невизначеності відносяться:

- когнітивний компонент – зміст віддзеркалення в суб'єктивному образі окремих властивостей і характеристик реальності, властивостей цілісних об'єктів або явищ, а також їх зв'язків і відносин;

- зміст суб'єктивного досвіду, наприклад, відсутність необхідних для прогнозування ситуації знань, умінь або навичок;

- мотиваційний компонент – мотив діяльності, мета окремих дій або завдань;

- операційна складова діяльності – плани, стратегія і тактика [117].

Виявлення внутрішніх джерел невизначеності дозволяє зрозуміти, як у суб'єкта формується уявлення про ситуацію, про майбутній результат дії, що заважає йому діяти «напевно» й отримувати необхідний результат, що створює ситуацію ризику.

Достатньо важливим завданням також є необхідність оцінити ступінь невизначеності і виявити чинники, що визначають критерії ухвалення рішення суб'єктом про те, чи слід йому діяти, відкласти дію або відмовитися від неї.

Так, до чинників, що визначають критерій ухвалення рішення, відноситься значущість успіху або ціна неуспіху майбутньої дії. Якщо значущість висока, суб'єкт готовий ризикувати, тобто «понизити критерій ухвалення рішення і

приступити до дії». У ситуаціях, де небажані наслідки мають високу ціну, критерії ухвалення рішення підвищуються, дії суб'єкта стають обережнішими [159].

Ще один чинник – суб'єктивна оцінка витрат на досягнення бажаного результату. Чим більше витрат вимагає дія, тим вище критерій ухвалення рішення про його необхідність.

Особлива група чинників, що впливають на вибір критерію, пов'язана з індивідуально-особистісними особливостями суб'єкта. Перш за все, це схильність до ризику. Висока готовність до ризику, зазвичай, супроводжується низькою мотивацією до уникнення невдач і прямо пропорційна числу допущених помилок.

Разом із цим, як зазначають дослідники, готовність до ризику пов'язана з такими властивостями людини, як імпульсивність, збудливість, агресивність, схильність до домінування, самоствердження (залежить від статі – чоловіки більш ризиковані). Негативні зв'язки пов'язуються з соціальною бажаністю, соціальною відповідальністю, сумлінністю, навіюваністю тощо [64; 90; 164].

Вище сказане не означає фатального характеру впливу цих чинників на результат взаємодії агресора та жертви. Також це не означає, що всі потерпілі, яких відносять у різних класифікаціях до тих або інших груп, у повній мірі мають зазначені риси особистості, що притаманні відповідній групі жертв [146].

Здійснення акту насильства залежить від поведінки потерпілого до та під час нього, а поведінка тісно пов'язана зі структурою особистості та є її функцією. Однак важливою є не фіксація на неправильних діях потерпілого. Головним залишається питання, чому потерпілі поведуть себе подібним чином, які психологічні особливості «підштовхують» їх до цього, яка соціально-психологічна взаємодія між ними та агресорами, який характер та зміст цієї взаємодії.

До того ж, як зазначає В. Кудрявцев, «...вчинок людини не можна розглядати як просту реакцію на зовнішнє середовище. Кінцева ситуація породжує вольовий акт не сама по собі, а лише у взаємодії з особистістю даної людини, відбиває через її інтереси, погляди, звички, особливості психіки та інші індивідуальні риси. Саме сукупність цих властивостей людини, що реагує на відповідну ситуацію, і визначає зміст та спрямованість вчинку» [75, с. 15].

На сьогодні ми маємо досить мало розробок, навіть у соціальній та юридичній психології, присвячених системному підходу до виділення та опису профілю віктимної особистості, а особливо її деформованого ядра, а тим більш психологічних передумов формування віктимної особистості. Очевидною є необхідність вивчення віктимно-психологічного аспекту особистості та розробка на цій основі рекомендацій із попередження становлення можливої жертви, а також реабілітаційних мір, що корегують та відновлюють особистісний потенціал.

Ситуація насильства сама по собі не може розкрити всю множину якостей особистості жертви. Тому класифікація жертв має базуватися не тільки на характері агресивних дій проти неї та їх наслідків, а й на характерологічному поєднанні тих якостей особистості жертви, які з'явилися у цій ситуації. Віктимологічна класифікація має виходити з психологічної типології особистості.

Під віктимністю розуміється суб'єктивна схильність стати жертвою насильства. При цьому вона включає в себе: психологічні (індивідуально-психологічні та соціально-психологічні) «дефекти» особистості, що приводять її до віктимогенної деформації; біофізіологічні особливості людини, головним чином такі, які обумовлені віком, психопатологічними особливостями розвитку.

У дослідженнях таких науковців як О. Андроннікова, Ю. Антонян, В. Бойко, Т. Варчук, К. Вишневецький, В. Христенко та інших були відокремлені та обґрунтовані основні індикатори психологічної феноменології віктимної особистості [6; 9; 29; 38; 185; 186].

По-перше – це *тривожність*. Встановлено, що тривога має свій психодинамічний алгоритм розвитку, в якому встановлені кілька станів. Так, відчуття внутрішньої напруженості є початком тривожного ряду і відповідає найменшому ступеню тривоги. Напруженість,сторожкість, а за достатньої виразності і тяжкий широсердечний дискомфорт – от переживання, характерні для цього ряду. Це усього лише сигнал, що дозволяє звернути увагу на пошук погрози, що наближається, чи ймовірної погрози. Далі в тривожному ряді відзначають гіперестезичні реакції. Суть цього явища полягає в тому, що визначений вид раніше нейтральних подразників здобуває особливі властивості, що впливають, викликаючи наростання тривоги. Навколо значущого подразника починають концентруватися цілі групи стимулів, що були раніше нерозрізненими. У результаті людині починають «діяти на нерви» події й обставини, яким раніше вона не давала ніякого значення. Тобто на цьому етапі з'являється багато додаткових, неадекватних стимулів, які генералізують почуття тривоги. Власне тривога – центральний стан у розглянутому ряді. Виявляється як переживання погрози, почуття неясної, неусвідомлюваної небезпеки.

По-друге – це *емоційна ригідність*. Так, В. Бойко визначає емоційну ригідність як непіддатливість, твердість, негнучкість, що виражається в тому, що особистість слабко і дуже вибірково, в обмеженому діапазоні емоційно реагує на зовнішні та внутрішні впливи. Він пропонує діагностувати емоційну ригідність через оцінку нейротизму за опитувальником Г. Айзенка. Високий показник нейротизму свідчить про наявність інтерактивного дефекту

розвитку, і, зокрема, дефіциту психокультурної зрілості особистості, що виражається в ослабленій здатності психотехнічної регуляції рухливості нервових процесів.

По-третє – це *емоційна в'язкість*, тобто реакції особистості, які супроводжуються фіксацією афекту й уваги на будь-яких значущих подіях, об'єктах. Виявляється в діях, що менш за все обумовлені сутністю ситуації, але головним чином консервативними поглядами особистості, раз і назавжди заведеним порядком життя, звичками, стереотипами відносин до людей, новому. Замість живих, опосередкованих інтелектом реакцій особистість довгостроково зосереджується на психотравмуючих обставинах, на невдачах і образах, темах, що хвилюють. Енергія емоцій, що виникла, не розряджається, а зосереджується на різних рівнях особистості: будить стереотипи мислення, звички, стійкі спогади, враження.

Вплив провокують могутні приливи енергії, неадекватної сили і значущості. Емоційна реакція миттєво вбирає в себе енергетику всього організму, що різко знижує гальмівну роль інтелекту. У результаті підвищення настрою найчастіше здобуває відтінок сентиментальності, розчулення, а зниження – сльозливості, легкодухості. Крайній ступінь емоційної слабості визначається терміном «емоційне нетримання» – це повна нездатність стримувати зовнішні прояви емоцій у сполученні з різкими коливаннями настрою з будь-якого приводу. Іноді спостерігається надзвичайна емоційна чутливість, коли непримітні і випадкові деталі, що відбувається, залишають дуже глибоке враження.

По-четверте – це *емоційна монотонність*, коли емоційні реакції позбавлені гнучкості, природної залежності від зовнішніх і внутрішніх впливів. Емоції одноманітні, нерухомі, без добової динаміки і немінливі від зовнішніх стимулів.

По-п'яте – це *емоційне загрубіння* – втрата тонких емоційних диференціацій, тобто здібності визначати наявність тих або інших емоційно зафарбованих реакцій і дозувати їх. Особистість втрачає раніше притаманні їй витриманість, делікатність, такт, чемність, стає розгальмованою, цинічною, не дотримується правил поведінки. Емоційна бездушність, зазвичай, стає наслідком органічних порушень, які знижують функції інтелекту, наприклад, при алкоголізмі, наркоманії, патологічних проявах старіння.

По-шосте – це *емоційна тупість*, коли для відповідних реакцій характерна душевна холодність, черствість тощо. Емоційний репертуар особистості різко обмежений, у ньому не має реакцій, які включають в себе моральні, етичні та естетичні почуття. Такий тип реагування пов'язаний із явним недорозвитком чи втратою вищих почуттів. Інді позначається як «моральна ідіотія», олотімія.

По-сьоме – це втрата *емоційного резонансу* – повна або майже повна відсутність емоційного відгуку на рівні події. Особистість відокремлена від зовнішнього світу, втратила відчуття єдності з тим, що відбувається. Емоції припиняють виконувати найголовнішу свою функцію – пов'язувати зовнішнє, матеріальне та внутрішнє (духовне). У результаті в значній мірі порушується енергетичний обмін між індивідом та середовищем.

По-восьме – це наявність *алекситимії*, тобто знижена здібність або ускладнення у вербалізації емоційних станів. Алекситимія – психологічна характеристика особистості, в якій відзначаються такі особливості у когнітивно-афективній сфері: неможливість у визначенні (ідентифікації) і описі власних переживань; складнощі у проведенні різниці між почуттями і тілесними відчуттями; зниження здібності до символізації, про яку свідчить

бідність фантазії, сприйняття; фокусування, здебільшого, на зовнішніх подіях, ніж на внутрішніх.

Наведені психологічні індикатори інтерактивної деформації особистості, на думку науковців, характеризують порушення в емоційно-вольовій сфері. До індикаторів, які вказують на порушення емоційно-когнітивної сфери, можна віднести когнітивні здвиги, які деформують основні соціально-психологічні настанови особистості та її «Я-концепцію».

Цікавим виявляється й підхід, розроблений російський кримінальним психологом Е. Самовічевим, який вважає, що злочинець та його жертва неминуче мають можливість зустрітися в майбутньому. Свій висновок він робить на підставі вивчення жертв відомого серійного вбивці А. Чикатило. При цьому, як стверджує науковець, він застосовував нетрадиційні методи, зокрема хронобіопсихологію та астрологію. Під час вивчення особи як самого Чикатило, так і його жертв, було використано комп'ютерні програми, написані професійними астрологами. Ці програми дозволяють, на думку Самовічева, оцінити життєздатність людини, тривалість її життєвого шляху, імовірні причини загибелі та, зокрема, і саму ймовірність загибелі від насильства. Шляхом створення хронобіопсихологічної моделі кожного конкретного вбивства, зіставивши дати народження злочинця та його жертв, учений дійшов висновку, що їх зустріч була запрограмована від дня їх народження [148].

Таким чином можна зазначити, що в радянській та вітчизняній науковій думці існує кілька підходів щодо проблеми віктимності особистості. Здебільшого науковці визначають вирішальну роль соціальної ситуації, зв'язки між жертвою та злочинцем, соціально-психологічних характеристик жертви (високий рівень тривожності, наявність емоційної ригідності, в'язкості, монотонності, загублення, тупості та резонансу, різних форм ризику,

страху, алекситимії, психологічних девіацій) в генезі віктимної поведінки особистості. У вітчизняній науці на теперішній час переважна більшість науковців розглядають проблему віктимності особистості в межах кримінологічного, соціологічного та соціально-психологічного підходів.

1.3. Особливості природи та генези віктимності особистості в підлітковому віці

Як відомо, головним змістом підліткового віку є перехід від дитинства до дорослості. Цей перехід поділяється на два етапи: підлітковий вік та юність (рання та пізня). Хронологічні межі цих віків часто визначаються по-різному, оскільки процес акселерації порушив звичні границі. Тому на сьогодні у психологічній, педагогічній, медичній, соціологічній та юридичній літературі визначаються різні межі підліткового віку: 10-14 років, 14-18 років, 12-20 років і т. ін. [131].

Звертаючись до вітчизняної історії, можна помітити, що вікова термінологія, що стосується підлітків, також не була однозначною. Так, у тлумачному словнику В. Даля підліток визначається як «дитя на підростанні» – 14-15 років. В академічному чотири томному словнику російської мови 1983 р. роз'яснюється, що підліток – це «...хлопчик або дівчинка в перехідному від дитинства до юнацтва віці від 12 до 16 років» [156, с. 17].

На сучасному етапі межі підліткового віку приблизно співпадають з навчанням дітей у середніх класах від 11-12 років до 15-16 років.

А. Лічко розрізняє молодший підлітковий вік, який складає 12-13 років, середній підлітковий вік – 14-15 років та старший підлітковий вік – 16-17 років [85, с. 256].

Разом із цим треба відзначити, що основним критерієм для періодів життя є не календарний вік, а анатомо-фізіологічні зміни в організмі.

Найістотнішим у підлітковому віці є статеве дозрівання. Показники його і визначають межі підліткового періоду. Початок поступового збільшення секреції статевих гормонів починається у 7 років, але інтенсивний підйом секреції відбувається в підлітковому віці. Це супроводжується раптовим збільшенням зростання, змужнінням організму, розвитком вторинних статевих ознак.

Підлітковий вік традиційно вважається найважчим у виховному відношенні. О. Дарвіш, І. Дубровіна та інші навіть зв'язують труднощі цього віку зі статевим дозріванням та розглядають їх причиною різних психофізіологічних і психічних відхилень [44, с. 251].

У цьому сенсі висловлюється і така авторитетна вчена як А. Фрейд, яка зазначає, що протягом латентного періоду інстинктивний бік дитини був відносно слабким у прояві, завдяки звичайному зниженню лібідозних та агресивних мотивів у цей час. Проте ці положення змінюються в підлітковому періоді, коли збільшується кількість інстинктів, що призводить до реактивації кожного окремого компоненту інстинктивної сфери дитини, зокрема, дитячої сексуальності та агресивності. Его підлітка вже не може впоратися із все зростаючим внутрішнім тиском і втрачає здатність підтримувати раніше встановлений баланс особистості [173, с. 332].

Під час зростання та фізіологічної перебудови організму в підлітків може виникнути відчуття тривоги, підвищена збудливість, знижена самооцінка. Як зазначають дослідники, загальною особливістю цього віку є мінливість настроїв, емоційна нестійкість, несподівані переходи від веселості до суму й песимізму. Прискіпливе відношення до

рідних поєднується з гострою незадоволеністю власною персоною [31; 44; 63; 73; 134; 149].

Безсумніву, для розвитку людини важливим є кожен вік. Проте саме підлітковий вік займає особливе місце як у її житті, так і в науках про людину, у тому числі й у психології. Підлітковий період – це найважчий та найскладніший вік із усіх віків, оскільки саме він є періодом становлення особистості людини.

У цей час усі сторони розвитку піддаються якісній перебудові, виникають і формуються психологічні новоутворення, закладаються основи свідомої поведінки, формуються соціальні настанови. Цей процес перетворення визначає всі основні особливості дітей підліткового віку. Ці аспекти неодноразово знаходили своє відтворення у роботах як зарубіжних, так і радянських, вітчизняних учених (А. Адлер, Ж. Піаже, А. Фрейд, З. Фрейд, Л. Виготський, Л. Божовіч, Д. Ельконін, В. Давидов, Т. Драгунова, І. Дуровіна, І. Кон, Г. Костюк, А. Лічко, С. Максименко, Н. Максимова, А. Маркова, Ф. Райс, Х. Ремшмідт, Ю. Швалб та ін.) [4; 22; 34; 44; 63; 84; 90; 91; 93; 94; 118; 131; 173; 174; 192; 197].

Для підлітка все більшого значення починає набувати теоретичне мислення, здатність установлювати максимальну кількість смислових зв'язків у навколишньому світі – у системі історично зумовленої реальності людського існування. Він стає психологічно зануреним у реальності наочного світу, образно-знакових систем, природи й соціального простору. Матеріал, що вивчається у школі і спеціальних закладах, стає для підлітка умовою для побудови і перевірки своїх гіпотез. Звичайно, таке занурення в реалії людського буття відбувається поступово, нарощуючись до кінця підліткового та початку юнацького віку.

Як зазначав Л. Виготський, у проміжку 14-18 років дитина проходить через черговий критичний період у

розвиткові, причому це одна з основних криз, що характеризується формуванням ряду новоутворень, коли за надзвичайно короткий строк дитина змінюється в цілому [35; 37].

Підлітковий вік характеризується різкими, якісними змінами, які охоплюють усі сторони розвитку. Біологічно він відноситься до передпубертатного та пубертатного періоду, тобто до етапу статевого дозрівання та інтенсивного, нерівномірного розвитку та зростання організму. Значна індивідуальна варіантність темпів розвитку суттєво впливає на психофізіологічні особливості, функціональні стани підлітка (підвищена імпульсивність, збудливість), викликає статевий потяг (часто неусвідомлюваний) і пов'язані з цим нові переживання, потреби, інтереси.

Центральним чинником психологічного розвитку в підлітковому віці, його найважливішим новоутворенням є становлення нового рівня самосвідомості, зміна Я-концепції, що виявляється в намірі пізнати себе, свої можливості та особливості. Із цим пов'язані різкі коливання у ставленні до себе. Указане новоутворення визначає проведні потреби підліткового віку – у самоствердженні та спілкуванні з однолітками.

З одного боку, у підлітковому віці важлива не стільки сама по собі можливість самостійно розпоряджатися собою, скільки визнання цієї можливості дорослими, які оточують. З іншого боку, підлітки продовжують очікувати від дорослих допомоги та захисту. Вказана суперечливість, підпорядкованість нормам групи, як зазначають науковці, робить підлітка особливо небезпечним через можливості виникнення різноманітних форм девіантної поведінки [96].

На думку багатьох учених, переживання кризи дисгармонізує особистість дитини, роблячи її більш сензитивною, крихкою, нестійкою до зовнішніх впливів

[127; 165]. Це, саме собою, може ставати провокуючим чинником підліткової віктимізації.

Головними явищами, з якими стикаються автори досліджень причин формування вразливої особистості та віктимної поведінки є дефіцит досвіду позитивної, активної, просоціальної поведінки, пов'язаної з відстоюванням свого «Я», формування у певній частині підлітків почуття власної неповноцінності, психологічного та соціального статусу невдахи, формування «жертвовного стилю поведінки» [47; 63; 73].

Підліток, занурюючись у соціальне середовище, невпинно трансформує свої вищі психічні функції і привласнювану систему знаків. Ця обставина змінює мислення. Саме з цього приводу Ж. Піаже писав, що «соціальне життя трансформує інтелект через дію трьох посередників: мови (знаки), змісту взаємодії суб'єкта з об'єктами (інтелектуальні цінності) і правил, наказаних мисленню (колективні логічні або діалогічні норми)» [118, с. 386]. У цьому випадку привласнені соціальні відносини виробляють нові можливості мислення.

У підлітковому віці, починаючи з 11-12 років, виробляється формальне мислення. Підліток уже може міркувати, не пов'язуючи себе з конкретною ситуацією; він може, відчуваючи себе легко, орієнтуватися на одні лише загальні посили незалежно від сприйнятої реальності. Іншими словами, підліток може діяти в логіці міркування. При цьому, як зазначають фахівці, підліток може зробити гігантський за своєю якістю стрибок – він починає орієнтуватися на потенційно можливе, а не на обов'язково очевидне. Завдяки своїй новій орієнтації він дістає можливість уявити все, що може трапитися, – і очевидні, і недоступні сприйняттю події. Тим самим підвищується вірогідність того, що він зрозуміє те, що може відбуватися насправді.

Усі дослідники сходяться на тому, що весь підлітковий період – складний час як для самого індивіда, так і для оточуючих його людей. На сьогодні існує два основних підходи до пояснення проблем даного періоду.

Згідно першому, психоаналітичному підходові, під час статевого дозрівання прокидаються сили інстинктивної природи, які порушують уже сталу внутрішню психічну рівновагу. Відбувається своєрідне повернення до вже пройденої (за З. Фрейдом) генітальної фази — руйнування емоційних зв'язків із батьками, оскільки пошуки відповідного об'єкту любові виходять тепер за межі сім'ї [19]. Інакше кажучи, щоб підліток зміг у майбутньому полюбити іншу людину і створити з часом нову сім'ю, у його душі повинне звільнитися місце, яке займають батьки. Такий підхід пояснює деякі особливості, дійсно властиві підліткам: обоження знаменитостей (кінозірок, спортсменів і т. п.) як перетворена любов до батьків, властива раннім фазам розвитку; різкі перепади між крайнощами в поведінці, нерівноваженість думок і відчуттів і т. п. як повернення до інфантильних проявів.

Для соціально-психологічного підходу головними поняттями є соціалізація та роль. В індивіда з'являється безліч можливостей у плані як вибору, так і ухвалення нових соціальних ролей. Ослаблення впливу колишніх авторитетів і можливість експериментування, що відкривається в області соціально-рольової поведінки, часто призводить до виникнення у молодих людей сумнівів і нерішучості [134]. Іншими словами, цей підхід пояснює особливості підліткового розвитку процесом зміни ролей. Шлях соціалізації та освоєння нових соціальних ролей нерідко пов'язаний з метаннями, невпевненістю, непослідовністю, конфліктами й іншими труднощами рольового вибору. Якщо ролі для дитини визначають дорослі, то в міру дорослішання і з переходом до юності виникає задача самостійного вибору й інтерпретації ролевої

поведінки. При цьому неодмінно виникають рольові конфлікти.

Отже, психоаналітичний підхід вбачає причину стресу і внутрішньої напруги, характерної для підліткового віку, у внутрішній емоційній нестабільності; соціально-психологічний підхід – у суперечності тих впливів, під які підпадає підліток у суспільстві.

Центральним психологічним новоутворенням у підлітковому віці стає формування у підлітка своєрідного відчуття дорослості, як суб'єктивного переживання відношення до самого себе, як до дорослого, та «Я-концепція» [76, с. 264].

Т. Драгунова виокремлює такі види дорослості у підлітків:

- наслідування зовнішнім ознакам дорослості: тютюнопаління, гра в карти, вживання спиртних напоїв, особлива мова (сленг), прагнення до дорослої моди, способи відпочинку і т. ін.;

- рівняння підлітків-хлопчиків на якості «справжнього чоловіка»: сила, мужність, витримка, воля і т. ін.;

- соціальна зрілість: виникає в умовах співробітництва дитини та дорослого у різних видах діяльності, де підліток займає місце дорослого;

- інтелектуальна зрілість: прагнення підлітка щось знати та вміти робити по-справжньому. Це стимулює розвиток пізнавальної діяльності, зміст якої, іноді, виходить далеко за межі шкільної програми [127].

Опис кризи пубертатного періоду, наданий Д. Ельконіним, свідчить про те, що в цьому віці формується «відчуття дорослості», яке вчений розглядав у якості підліткової тенденції до дорослості, тобто прагнення бути, здаватися, вважатися і діяти як дорослий [197].

Це прагнення виникає тоді, коли не знаходиться потрібного для нього відгуку з боку оточуючих. Разом із цим, є підлітки, в яких претензії на дорослість виникають

епізодично, в окремих ситуаціях, з обмеженням їхньої свободи та самостійності. Якщо дорослі відносяться до цього адекватно, то розвиток відбувається безконфліктно і прогноз його більш сприятливий. Якщо ж підліток, що переживає «відчуття дорослості», стикається з відношенням до нього як до маленького, то виникає конфлікт, взаємне непорозуміння [197, с. 123].

Учений констатує наявність двох основних шляхів протікання цієї кризи. По-перше, це криза незалежності, якій притаманні такі симптоми, як: норовистість, упертість, негативізм, свавілля, знецінення дорослих, негативне відношення до їхніх вимог, що раніше виконувалися, протест-бунт, ревності до власності. Це деякий ривок вперед, вихід за межі старих норм – «я вже не дитина».

По-друге – криза залежності, симптоматика якої – надмірна слухняність, залежність від старших або сильніших, регрес до старих інтересів, смаків, форм поведінки. Це повернення назад, до тієї своєї позиції, до тієї системи відносин, яка гарантувала емоційне благополуччя, відчуття упевненості, захищеності: «я дитина та хочу залишатися нею».

Як правило, підліток займає подвійну позицію, у симптомах кризи присутня й інша тенденція. Мова йде тільки про те, яка з них домінує. Через недостатню психологічну і соціальну зрілість підліток, пред'являючи дорослим і обстоюючи перед ними свої нові погляди, домагаючись рівних прав, прагнучи розширити рамки дозволеного, одночасно чекає від дорослих допомоги, підтримки і захисту, чекає (звичайно, неусвідомлено), що дорослі забезпечать відносну безпеку цієї боротьби, захистять його від дуже ризикованих кроків. Тому підвищено-ліберальне відношення часто натрапляє на глухе роздратування підлітка, а достатньо жорстка, але при цьому аргументована заборона, викликавши короточасний спалах

обурення, навпаки, веде до заспокоєння, емоційного благополуччя.

При цьому слід зауважити, що фізичне змушнення дає підліткові відчуття дорослості, але соціальний статус його в школі та сім'ї не змінюється. А від так, починається боротьба за визнання своїх прав, самостійності, що неодмінно призводить до конфлікту між дорослими і підлітками.

У цей період у процесі фізичного, психічного і соціального розвитку разом із позитивними досягненнями закономірно виникають негативні утворення і специфічні психологічні труднощі. Самосвідомість, що розвивається, саме в отроцтві робить людину особливо тривожною і невпевненою в собі.

Підліток прагне осмислити власні домагання на визнання; оцінити себе як майбутнього хлопця або дівчину; визначити для себе своє минуле, значення особистого справжнього, заглянути в особисте майбутнє; визначитися в соціальному просторі – осмислити свої права та обов'язки. Підліток зацікавлено оцінює себе й інших, співвідносить властиві собі особливості з тим, як поведуться однолітки та дорослі.

Домагання на визнання в отроцтві скероване на реалізацію себе у сфері фізичного, розумового й особистісного розвитку. У цьому віці загострена потреба у визнанні «самозвеличення», унікальності і, одночасно, психологічна залежність від однолітків, тому підліток ефективно сполучає Его-позицію «Не плутайте мене з іншими» і конформістську позицію «Ми – група однолітків», оскільки спілкування з однолітками виступає як потреба і значуща діяльність.

Завищені домагання максималізму й можливості їхньої реалізації часто вступають у суперечність, що призводить до так званої кризи ідентичності. Підліток

випробовує невпевненість у собі, яка зіштовхується з відчуттям власної унікальності.

Формування ідентичності, за Е. Еріксоном, як відомо, є процесом самовизначення [198]. Ідентичність можна зрозуміти у двох вимірюваннях – тимчасовому та ситуативно-рольовому. У тимчасовому вимірюванні ідентичність забезпечує спадкоємність, зв'язок минулого, справжнього й майбутнього. У ситуативно-рольовому вимірюванні ідентичність складає центральну освіту, що утримує в єдності багато ситуацій із відповідними ролями, в яких виступає людина. Людина, в якій сформувалася ідентичність, «...виявляється самототожною, вона залишається сама собою, незалежно від ситуації дієвості і не втрачає за будь-яких обставин свою особистість» [198, с. 241].

При цьому формування ідентичності іноді вимагає від людини переосмислення своїх зв'язків з оточуючими, свого місця серед інших людей. Особливо важливу є структуризація відносин з батьками, оскільки стаючи дорослим, людина не може далі задовольнятися роллю опікуваного або керованого.

Проте власне дефіцит ідентичності, так само як і дефіцит самооцінки виникає на підставі так званого дефіцитарного розвитку психіки, про що каже у своїй теорії соціогена Е. Берн [17]. Учений вважає, що дефіцитарний розвиток психіки пов'язаний із транзактним дефіцитом.

Разом із цим, у психології розвитку феномен дефіцитарного розвитку психіки вже обумовлений дефіцитом умов розвитку. Так, К. Абульханова-Славська такі дефіцити розглядає як прояви дефіциту засобів розвитку та дефіцити структури свідомості зростаючої особистості [1]. На думку вченої, дефіцит структури свідомості є джерелом деформації педагогічного спілкування, що негативно впливає на процес інтеракції вчитель-учень.

Дефіцит розвитку психіки, який у глибокій психології розглядається як дефіцит психічної функції, на думку Г. Саллевана, обумовлений порушеннями інтерперсонального відношення [147]. До таких порушень, як ми вже відзначали, психоаналітики відносять наявність симбіозу між матір'ю та дитиною.

А. Адлер вказує на визнання інтерперсональних відносин у якості психологічного механізму формування дефіциту психічних функцій. Учений стверджує про наявність соціокультурних детермінант формування дефіциту соціального почуття [4]. Про це каже і Л. Виготський, який формулює основний генетичний закон культурного розвитку психіки, в якому роль інтерперсональних відносин виступає в якості інтерперсонального феномену [36].

Представники гуманістичної психології відзначають наявність культурної детермінації дефіцитної мотивації. Так, А. Маслоу на підставі диференціації цінностей на битійні (Б-цінності) та дефіцитарні (Д-цінності) робить висновок про те, що орієнтація на перші формує тенденцію до самоактуалізації, а орієнтація на другі – формує тенденції на дефіцитарне соціальне функціонування, що призводить до «зниження у людині людського» [97].

На думку А. Маслоу, потреби у безпеці, любові та приналежності, у самоповазі та повазі інших є дефіцитарними потребами. Фрустрація цих потреб перешкоджає актуалізації потреб зростання, тобто метопотреб, які ґрунтуються на битійних цінностях. Унаслідок цього блокується можливість актуалізації найбільш важливих для буття та повноцінного соціального функціонування потреб, а саме особистісної потреби у самоактуалізації [98].

Узагалі, треба зазначити, що проблема дефіцитарного розвитку психіки розглядається у багатовекторній площині. Її загальне визначення поєднує органічні дефекти сенсорних

систем або соматичних органів (психопатологічні прояви), психічну депривацію, фрустрацію базових потреб та дефект соціальної ситуації розвитку [144, с. 12].

У зв'язку з викладеним слід зазначити, що з погляду психології девіантної поведінки, віктимність – це психологічна властивість особистості, що виникає внаслідок дефекту інтерактивного культурогенезу і характеризується схильністю особистості стати жертвою фрустрації соціогенних і персоногенних впливів, що призводять до деформації розвитку особистості. У результаті дефекту інтерактивного культурогенезу і дефіциту умов розвитку формується деформована особистість, виникає ситуація девіантного патерну, особистість компенсує свою «збитковість» у різних формах девіантної поведінки і віктимності. Через свою соціальну некомпетентність особистість стає жертвою поведінки, що відхиляється, – настає девіантна віктимізація [7; 45].

У цьому сенсі проблема *дефіцитарної деформації особистості підлітка* (ДДОП), яку пропонує розглядати у рамках психосоціальної концепції особистості К. Абульхонової-Славської Е. Руденський, виявляється досить слушною [144].

Дослідник вважає, що нестійкий характер рівноваги Я-системи особистості підлітка визначає можливість прояву двох типів індукторів дефіцитарної деформації: психосоціальні та інтрапсихічні. Індуктор дефіцитарної деформації особистості підлітка являє собою психологічний механізм, який латентно існує об'єктивно (психосоціальний) або суб'єктивно (інтрапсихічний), але який вступає в дію тільки в особливих ситуаціях соціального функціонування особистості. Розбалансування системи «соціальна задача – особистісний потенціал» виводить індуктор ДДОП із стану латентного в актуальний [144, с. 18-19].

На підставі свого експериментального та аналітичного дослідження науковець робить висновок про те, що реальність існування латентних індукторів ДДОП обґрунтовує необхідність розглядати їх як чинники ризику для процесу, який розвиває особистість підлітка. Сама психосоціальна індукція ДДОП виникає як результат технологічного дефекту соціалізації, тобто дефекту того або іншого механізму соціальної регуляції процесу індивідуалізації особистості підлітка. Натомість це диференціація, інтеграція, типізація та специфікація.

Руденський вважає, що технологічний дефект навіть одного з цих процесів деформує інтрасуб'єктивний статус особистості підлітка, а психологічними індикаторами такої деформації є залежність, не адаптивність, невірноваженість та невключеність.

Дослідник стверджує, що інтрапсихічна індукція ДДОП виникає як наслідок дефекту інтерактивного культурогенеза особистості. Останній він називає інтерактивним культурогенезом, в якому виникає дефект у наслідок порушень в особистісних системах соціальної перцепції, соціальній комунікації, які врешті-решт і призводять до психологічного збою механізмів інтеріоризації, інтерпретації та екстеріоризації [144, с. 21-22].

Дефект інтерактивного культурогенезу особистості підлітка деформує інтрасуб'єктивний статус особистості, а психологічними індикаторами деформації інтрасуб'єктивності особистості підлітка стають: емоційний дискомфорт; когнітивні складнощі; соціальна некомпетентність.

Ці висновки можуть доповнити вже наявні характерологічні ознаки віктимного підлітка: знижений рівень мотивації; занижену самооцінку; дефіцит ціннісних орієнтацій; наявність високого рівня конформізму.

Разом із цим, приблизно у 15 років, підліток робить ще один крок у напрямку розвитку власної самосвідомості. Після пошуків себе, у нього формується Я-концепція – система внутрішньоузгоджених уявлень про самого себе, власних образів «Я». При цьому Я-концепція може і не співпадати з реальним «Я». Я-концепція з моменту свого зародження стає важливим чинником у формуванні особистості, сприяє досягненню її внутрішньої узгодженості, визначає інтерпретацію життєвого досвіду й виступає джерелом уявлень про те, що повинно відбутися.

За висловом О. Леонтьєва, «особистість народжується двічі»: перший раз – у середині соціального індивіда (сприйняття «Я» як частини колективного «ми»), другий – як самостійний суб'єкт. Для нього характерна не тільки самостійність рішень, але й відповідальність за досконалий вибір – під час «другого народження особистості» відбувається вихід за межі соціального індивіда. Звичайно це «народження» проходить в кінці підліткового віку. Тоді ж відбувається і формування Я-концепції (образу «Я») [81, с. 352].

Образ «Я» – це уявлення людини про себе самого, відносно стійка, не завжди усвідомлювана неповторна система уявлень індивіда про самого себе, на основі якої він буде взаємодію з іншими.

Як відомо, Я-концепція включає набір стійких характеристик, за допомогою яких людина описує саму себе і дає собі емоційну оцінку. Ці характеристики дуже різноманітні, але будь-яка з них відноситься до одного з трьох видів «Я»:

1) соціальне «Я», виникає завдяки включенню особи в життя суспільства в цілому, а також у гру «соціальних ролей», у межах якої поведінка людини починає підкорятися певним правилам. «Людина», «школяр», «син (дочка)», «друг», «спортсмен», «відмінник», «хлопець

(дівчина)» – це лише короткий перелік ролей, які можуть виконуватися в підлітковому віці;

2) фізичне «Я», за яке внутрішній світ людини багато в чому визначається властивостями його тіла: біологічною статтю, фізичним здоров'ям, особливостями нервової і гормональної систем. Зовнішній вигляд – предмет дослідження, турботи, наслідування і пошуку індивідуальності. Підліткові у процесі розвитку його самосвідомості належить пристосуватися до свого тілесного, фізичного вигляду. Від заперечення себе через кризові переживання і зусилля, скеровані на наближення свого обличчя та тіла до якогось ідеалу, він повинен дійти ухвалення унікальності своєї тілесної оболонки і прийняти її як єдину можливу умову свого матеріального буття. Ідентифікація з тілом відбувається відповідно до традиційного відношення до нього в культурі, до якої належить підліток;

3) психологічне «Я» є набором характеристик, за допомогою яких кожен із нас описує себе як індивідуальність, як істота, яка володіє певними психологічними властивостями: характером, особистісними особливостями, здібностями, звичками, дивнотами й схильностями.

У цьому сенсі дослідники виділяють таке:

– «Я – реальне» – сприйняття людиною його реальних, об'єктивно існуючих властивостей, тобто того, який він насправді;

– «Я – ідеальне» – уявлення про те, яким слід стати, щоб відповідати внутрішньому критерію успішності;

– «Я – очима інших» – те, як, на нашу думку, нас бачать інші [128].

Я-концепція виникає на основі взаємодії людини з навколишнім середовищем і розвивається в процесі самоактуалізації особи впродовж всього життя. Вона забезпечує внутрішню узгодженість і самореалізацію особи,

її задоволеність життям, регулює емоційний стан, інтерпретує досвід, виступає як системоутворюючий суб'єктивний світ особи. Я-концепція бере участь у збереженні стабільних систем соціальної стратифікації, розкриває зміст мікросоціальних процесів і внутрішньоособових механізмів адаптації і дезадаптації.

А. Маркова, Ю. Швалб, І. Муханова та інші виокремлюють у становленні Я-концепції сучасних підлітків такі характеристик, як: яскраво виражене прагнення до індивідуального досягнення певної мети; стрибкоподібний характер вікової динаміки процесу становлення Я-концепції та рівнів особисто-ролевої рефлексії; нестійкість, рухливість самооцінки; стрибкоподібне збільшення з віком коефіцієнта соціально-психологічної адаптованості, відвертості реальній практиці діяльності та відносин; значення категорій особистих властивостей, ставлення до себе, родинних зв'язків і сімейних відносин, відношення до протилежної статі, захоплень та інтересів, соціальних контактів, що зростає разом з розвитком особистості; низьке значення потреб у пошуках сенсу життя, самоствердження, позитивної оцінки, творчості, виховання, самореалізації тощо [96; 192].

Саме у кінці пубертатного періоду, на межі з ранньою юністю, уявлення про себе стабілізуються і утворюють цілісну Я-концепцію. І головна нова межа, що з'являється в психології підлітка порівняно з дитиною молодшого шкільного віку, – це вищий рівень самосвідомості, потреба усвідомити себе як особистість. Л. Виготській вважає, що формування самосвідомості складає головний підсумок перехідного віку [36, с. 354].

Підліток починає дивлятися в самого себе, немовби відкриває для себе своє «Я», прагне пізнати сильні і слабкі сторони своєї особистості. У нього виникає інтерес до себе, до якостей власної особи, потреба зіставлення себе з іншими людьми, потреба в самооцінці. Уявлення, на

підставі яких у підлітків формуються критерії самооцінки, отримуються в процесі особливої діяльності – самопізнання. Основною формою самопізнання підлітків, на думку І. Кулагіної, є «...порівняння себе з іншими людьми: дорослими та однолітками» [76, с. 163].

На думку Л. Виготського [34], ключем до розуміння психології підлітка є проблема інтересів. Молодший підлітковий вік розпадається на дві фази – негативну і позитивну, фазу ваблень і фазу інтересів. «Перша, яка триває близько двох років, пов'язана зі згортанням і відмиранням раніше сталої системи інтересів (звідси її протестуючий, негативний характер) і з процесами визрівання і появи перших органічних ваблень. Друга характеризується визріванням нового ядра інтересів» [34, с. 362]. Л. Виготській також звертає увагу на схожість негативної фази у підлітків з негативізмом, характерним для трирічних дітей, попереджаючи, утім, про небезпеку їх ототожнення.

Дослідниками вирізняються й окремі прояви підліткової кризи [193]. Так, негативізм, який виявляється як негативна установка у ставленні до всього оточуючого, зокрема до предметів недавнього інтересу. Іноді виявляється м'якше, іноді – у формі руйнівної активності. Суб'єктивні переживання – пригноблений стан, туга, пригніченість – можуть, на жаль, ховатися і виявлятися тільки в інтимному житті – щоденниках, з близькими друзями і т. п.

Інтелектуалізація як засіб психологічного захисту полягає в зануренні в абстрактні, філософські питання і сприйнятті їх як предметів безпосереднього інтересу, що часто відображають особисте, глибоко приховане відчуття занепокоєння. Треба відзначити, що непродуктивність уяви в поєднанні з надцінними ідеями – можлива ознака уповільненої шизофренії. З другого боку, також інтелектуалізація несе в собі безумовно позитивний момент

– підліток навчається абстрактно мислити, формулювати і перевіряти гіпотези і т. ін.

Схильність до аналізу, зокрема до безжального аналізу оточуючих, (батьків, вчителів, інших дорослих) і самоаналізу, поєднуючи крайню егоцентричність, – ще один прояв підліткової кризи. Підліток, який без кінця мацає свої м'язи, або дівчина, яка годинами фарбується і т. ін., як правило, щиро вважають, що справляють не просто значуще, а незабутнє враження на інших. Часом це стає істинною трагедією підліткового віку, оскільки, коли молоді люди збираються разом, увага кожного з них набагато більше зосереджена на самому собі, ніж на тих, хто поряд.

Дослідники встановили, що підліткова депресія буває двох видів:

1) відчуття спустошення: наприклад, дитинство вже скінчилося, а дорослим підліток себе ще не відчуває й у нього виникає деякий вакуум, що сприймається як скорбота за нібито втраченою людиною – частиною самого себе;

2) результат смуги життєвих поразок (наприклад, прагнучи розв'язати поставлені проблеми, але безуспішно: або оточуючі не розуміють його, або він відчуває обмеження своїх потенційних можливостей), при цьому адаптивні механізми дорослої людини ще відсутні. Так, значне число самогубств у юності відбувається не після тривалого пошуку альтернативних рішень складної проблеми, а внаслідок миттєвого пориву. Часто останньою краплею стає втрата відчуття значущості зв'язку з батьками або зі значущим іншим [73; 109; 125].

Разом із цим відбувається випробовування різних соціальних ролей у різних сферах. Наприклад, пубертатна еротика як школа любові без пов'язаних із відповідальністю наслідків у майбутньому. Підліток ще не розуміє співвідношення між любов'ю, сексуальністю та відповідальністю за наслідки любові. У підлітків (особливо

у хлопців) поєднується підвищена сексуальна напруга з прагненням до ідеалу, що може мати руйнівні наслідки [44].

Але найважливішим новоутворенням пубертатного періоду є статева ідентичність – уявлення про себе з погляду своєї сексуальної поведінки. Ускладнення формування статевої ідентичності саме відбувається на підставі виникнення проблеми дефіцитарного розвитку психіки підлітка. До цього також слід віднести надзвичайно високу інтенсивність статевого ваблення, так звану гіперсексуальність, прагнення підлітків активно експериментувати з новою для них функцією – сексуальною, а наслідком цього, як зазначають фахівці, можуть стати різного роду екстремальні форми поведінки [22; 44; 76; 109]. При цьому слід погодитися з тим, що у пубертатному періоді розвитку витиснуті в ранньому віці конфлікти оживають знову. Ст. Холл назвав цей період кризою самосвідомості, поборовши який людина здобуває почуття індивідуальності. Холл уперше описав амбівалентність та парадоксальність характеру підлітка, виділивши «... ряд основних протиріч цього віку» [73, с. 184].

Інший відомий дослідник підліткового віку Е. Шпрангер у культурно-психологічній концепції визначив підлітковий вік як період вродання в культуру: вродання індивідуальної психіки в об'єктивний і нормативний дух даної епохи. Змістом кризи в цьому віці є звільнення від дитячої залежності. За Шпрангером, головні досягнення підліткового віку – відкриття «Я», виникнення рефлексії, усвідомлення своєї індивідуальності. Як зазначає науковець: «Перші сексуальні переживання, сполучені з почуттям страху перед чимось таємним і незнайомим та почуттям сорому, що несуть дискомфорт і почуття неповноцінності, що може виявлятися в остраху перед світом і перед людьми аж до ворожості» [149, с. 521].

В. Штерн описав підлітковий вік як проміжний між дитячою грою і серйозною відповідальною діяльністю дорослого. При цьому, за Штерном, тип людської особистості зумовлюють цінності [127].

У концепції Ж. Піаже в підлітковому віці здійснюється «остання фундаментальна децентрація – дитина звільняється від конкретної прихильності до даних у полі сприйняття об'єктах і починає розглядати світ з погляду того, як його можна змінити. Згідно Піаже в цьому віці остаточно формується особистість, будується програма життя [118].

Е. Еріксон у своїй епігенетичній теорії визначив підлітковий період як кризу ідентичності. Формування ідентичності, за Еріксоном, є процес самовизначення. Ідентичність можна розглядати в двох вимірах: тимчасовому і ситуативно-рольовому. У тимчасовому вимірі ідентичність забезпечує наступність, зв'язок минулого, сьогодення і майбутнього. У ситуативно-рольовому вимірі ідентичність складає центральне утворення, що підтримує єдність багатьох ситуацій і, відповідно, ролей. Людина, що сформувала ідентичність, тотожна сама собі, вона залишається собою незалежно від ситуації, вона адекватна ситуації, не втрачаючи при цьому свого обличчя. До найважливіших конфліктів цього віку вчений відносить:

– дифузію ідентичності: короткочасна чи тривала нездатність сформувати ідентичність. Такі молоді люди не можуть виробити свої цінності, мету та ідеали; зіштовхуючись із проблемами розвитку, вони не в змозі досягти психосоціального самовизначення. Вони не вирішують адекватних своєму вікові задач і повертаються на більш ранній ступінь розвитку, певною мірою виправдовуючи їхню поведінку;

– дифузію часу: порушення почуття часу, що виявляється підвійним чином. Або виникає відчуття

найжорстокішого цейтноту, або людина почуває себе одночасно молодою і старою. Нерідко з дифузією пов'язаний страх або бажання смерті;

– застій у роботі: порушення природної працездатності, у більшості випадків супроводжується дифузією ідентичності. Підлітки або неспроможні зосередитися на необхідних і відповідних віковій задачі, або надмірно поглинені марними для подальшого розвитку речами на шкоду всім іншим заняттям [198]. Негативна ідентичність виявляється насамперед у запереченні всіх властивостей і ролей, що у нормі сприяють формуванню ідентичності.

Інший дослідник, Дж. Марсія виділив чотири основні варіанти або стани формування ідентичності, які отримали назву статусів ідентичності [164].

1. Зумовленість – людина бере на себе зобов'язання, не проходячи через кризу ідентичності. У такий спосіб можна охарактеризувати статус ідентичності людей, яким у силу зовнішніх обставин довелося передчасно взяти на себе дорослі ролі.

2. Дифузія ідентичності – стан уникання рішень, відмова від пошуку власної ідентичності, своєрідне продовження дитинства.

3. Мораторій – власне період формування ідентичності.

4. Досягнення ідентичності – благополучне завершення ідентичності, виникнення нової самототожності.

Проте проблема нашого часу – практично невичерпний набір можливих ідентифікацій. Будь-який культурно заданий стандарт, у принципі, доступний кожному. Тому нерідко трапляється, що молода людина, яка досягла віку, в якому вибір ідентичності стає необхідним, реально виявляється до цього нездатною. У таких ситуаціях індивід часто вдається до «психосоціального мораторію» –

продовження перехідного періоду від юності до дорослості: він пасивно чекає моменту, коли йому трапиться нагода знайти себе або «бере соціальний тайм-аут» (йде в комуни, релігійні групи, секти тощо як тимчасові притулки).

Також можливим є варіант, коли підліток зовсім мине кризу ідентичності, беззастережно приймаючи цінності своєї сім'ї та їх соціально-рольові очікування. У випадку, коли надійне відчуття самоідентичності так і не досягається, розвивається тенденція відходу від близьких взаємостосунків, їх формалізації та стереотипізації. Розвиваються здібності до продуктивної роботи: або людина ні на чому не може зосередитися, або з головою йде в одну діяльність, нехтуючи всіма іншими. Може виникнути негативна ідентичність (презирливе та вороже відношення до тієї ролі, яка вважається нормальною в сім'ї та найближчому оточенні), що призводить до різних соціальних протестів. Ці явища можуть бути подолані відносно легко, а можуть стати причиною правопорушень, неврозів і психозів залежно від попереднього досвіду підлітка. Потрібно, щоб у підлітка в дитинстві було достатньо вражень власної успішності, позитивних реакцій на нього; також в дитинстві повинно бути сформоване переконання, що його чекає цілком доступне для нього позитивне майбутнє. Тоді у підлітковому віці ці переконання матимуть тільки тимчасове просідання, але не зникнуть назавжди.

Поряд із зазначеним, важливим регулятором поведінки особистості є рівень розвитку її самооцінки. У ряді досліджень було встановлено, що самооцінка жертв була менш адекватна, ніж у тих, хто такою не виявлявся. Крім того, виявлено порушення балансу позитивних та негативних характеристик, що значно перешкоджало розумінню того, що трапилося, знижувало критичність поведінки [39; 150].

Разом із цим, у дівчат з заниженою самооцінкою спостерігалось обмеження активності, невпевненість у своїх силах, високий ступінь психічного напруження. У дівчат з підвищеною самооцінкою спостерігалася некритичність, тенденція брати на себе вирішення задач, що перевищували їх можливості, схильність до ризику, наміри перекласти відповідальність за те, що відбувається, на інших, на обставини. Усі перераховані характеристики групуються у типові реакції та дії, сталеві риси особистості.

Ціннісні орієнтації, як одне з основних структурних утворень особистості, обумовлюють спрямованість, визначають позицію людини. Результати досліджень жертв насильства вказують на те, що у багатьох із них вони являють собою несформовану або нестійку систему.

Аналізуючи так звані «дефекти» особистості, неможливо ігнорувати вроджені особливості. Відомо, що у підлітків жертв насильства діагностується висока чутливість, більш високий рівень нейротизму, гостре реагування на загрози, високий показник рівня тривожності та фрустрованості, низький рівень емоційної стійкості, які дезорганізують поведінку та негативно впливають на психологічну адаптацію. До природжених факторів слід віднести і затримку психічного розвитку та інші психологічні відхилення. Притаманні індивідам з такими вадами туподумство, труднощі в осмисленні нової інформації, малий запас знань, примітивність суджень, порушення критичності, дуже слабкі прогностичні здібності сприяють віктимогенній схильності.

Ще однією теорією, яка пояснює природу формування у дитини психологічних диспозицій жертви або виникнення підвищеної віктимності, є теорія родинного виховання та насилля в родині (Ю. Антонян, О. Гройсман, Е. Ейдемільер, С. Ільїна, Н. Максимова, Е. Самовічев, Є. Соколова, Н. Тарабрїна, Л. Щеглов та ін.) [8; 59; 92; 148; 160; 162; 182; 185].

Так, на думку М. Маллер, для того, щоб процес розвитку психологічної автономності людини завершився успішно, потрібно, щоб обоє з батьків були досить грамотні та кожен із них мав добре розвинену психологічну автономність, щоб допомогти дитині відокремитися [128].

Дослідники виокремлюють цілу низку чинників, які пов'язані з психічними особливостями батьків, що впливають на емоційне становлення дитини та відповідне формування її віктимогенних властивостей:

- специфіка взаємодії батьків з дітьми, яка заснована на порушеннях емоційно-психологічного статусу батька;

- гіперопіка матері, заснована на тривожності та почутті самотності, що призводить до формування в дитини непевності у своїх силах, тривожності, неадекватної оцінки навколишнього;

- нервові зриви у вигляді лементу, фізичного покарання, жорстокого звертання, незліченних зауважень і критики, що компенсують нервову напругу батьків, їхня незадоволеність власним життям;

- психопатологія батьків, що призводить до перекручування міжособистісних інтеракцій, жорсткому психологічному, а, найчастіше, і фізичному зверненню до дитини;

- емоційні порушення організації родини: афективність, що призводить до хаотичності життя в будинку і надзвичайному почутті провини; тривожність у відносинах, що прив'язують дітей; недостатня емоційна чуйність, що створює в дитини психологічну депривацію;

- виражені особистісні особливості матерів (депресія, низька самооцінка, жертвність, нарцизм, імпульсивність, нестабільність ідентифікації), що через механізм ідентифікації призводять до формування характерного стилю особистісного реагування дитини;

- низький соціально-економічний статус, життєва непорядкованість, економічна нестабільність, що

призводить до віктимізації в родині, а в підлітковому віці до додаткової віктимізації в межах підліткової субкультури;

- неповна родина, відсутність необхідної соціальної підтримки, що приводить до невротизації і соціальної ізоляції матері, що проектує свої почуття на дітей у вигляді жорстокого поводження чи глибокого почуття провини;

- надзвичайно молодий вік батьків, що супроводжується фінансовою непорядкованістю, низьким рівнем утворення і неадекватних знань про дитину, що призводить до ігнорування потреб дитини, його відчуженню, емоційної депривації.

Окремо знаходяться чинники, які пов'язані з нормами та стилем родинного виховання:

- особливості стилю сімейного виховання, що формують віктимну особистість;

- розбіжність норм і цінностей родини, абстрактність поняття моралі;

- конфлікти в родині, у тому числі і подружніх складностях, що збільшують ризик інцестуальних відносин;

- алкоголізація одного або обох батьків, що призводить до формування співзалежних відносин, до занедбаності дітей, схильності їх до брутальних відносин.

Крім того, виявлена залежність між фізичним насильством, інцестом та алкоголізацією батьків. Так, С. Ільїна, у цьому сенсі, виокремила два найбільш небезпечних періоди розвитку. Проведене нею порівняльне вивчення статистичних даних з внутрішньо – та зовнішньородинного насилля показало, що середній вік жертв інцесту складає 6-7 років, тоді як середній вік потерпілих від зґвалтування є значно більшим – 13-14 років [59].

Вчена стверджує, що існують сензитивні до насилля періоди у житті індивіда, коли анатомо-фізіологічні, гормональні, емоційно-особистісні та психосексуальні зміни роблять жертву більш травматизованою. Ці періоди є

небезпечними відносно як сексуального насилля, так і жорстокого поводження з дитиною, тілесних покарань, психологічного насилля. Зміни фізичної зовнішності та поведінки дитини стають провокуючими не тільки для потенційного насильника, але й у батьків викликають прагнення швидко виправити його неслухняність, актуалізують ті або інші виховні настанови. Як зазначає дослідниця: «Основні типи викривленого батьківського ставлення – депривація та симбіоз – лягають в основу формування віктимної особистої організації, яка змушує її володаря усе наступне життя викликати на себе ті або інші насильницькі дії» [59, с. 132].

Також слід зазначити, що діти і підлітки, які страждають від підвищеної віктимності, за певних обставин самі стають схильними до насильства й жорстокості. Накшталт, коли «жертва власно перетворюється у жорстокого месника». Такий наявний парадокс є зрозумілим, якщо на нього подивитися крізь призму інтерпретації садо-мазохистського симбіозу, запропонованого Е. Фроммом [176]. На думку вченого, «...взаємозв'язок садизму та мазохізму є явним, хоча з точки зору бихевіоризму вони є протилежними. У дійсності це два різних аспекти однієї й тієї ж основної ситуації: відчуття екзистенціональної та вітальної імпотенції. Як садист, так і мазохіст потребують іншої істоти, які можуть так би мовити їх «доповнити». Садист доповнює себе сам за допомогою іншого, мазохіст сам себе робить доповненням другої істоти. Обидва шукають символічних зв'язків, то кожен з них не має внутрішнього стрижня. Хоча садист ніби то не залежить від своєї жертви, насправді вона йому необхідна, він потребує її, але відчуває цю потребу в спотвореній формі. Через тісний зв'язок між садизмом і мазохізмом буде правильно говорити про садомазохистський характер, хоча зрозуміло, що у кожній конкретній людини переважає або один, або інший аспект. Садомазохистський характер можна

ще назвати авторитарним, якщо перейти від психологічної характеристики до політичної, тому, що, як правило, авторитарні лідери демонструють риси садомазохістського характеру: утискання підлеглих і підлесливого ставлення до вищого за рангом» [176, с. 254-255].

На підставі зазначеного стає зрозумілим, що поведінка особистості з високим рівнем віктимності має всі ознаки мазохізму. При цьому за певних обставин може проявлятися і протилежний, садистський аспект. Як правило, такого роду «помста» за пережиті приниження та страждання спрямовується не на реального мучителя, а на того, хто сприймається як «зручний» об'єкт, тобто ще більш слабкий та беззахисний, ніж сама віктимна особистість. У дитинстві такими об'єктами, як правило, виступають тварини, а у більш зрілому віці власні діти. Тобто віктимність нібито може «передаватися в спадщину».

Як зазначають фахівці, соціально-психологічна та психотерапевтична практика свідчить, що батьки та більш віддалені предки жертв насилля також зазнавали насилля [162; 166; 211]. Тому зрозуміло, що подібний родинний синдром є одним із найбільш небезпечних проявів віктимності у суспільстві.

Окрім зазначеного, є слушною думка і про те, що «... насилля в родині є великою травмою не тільки для тих, хто його переживає, а й для свідків цього насилля: молодших за віком дітей» [162, с. 194]. Тобто відбувається «вторинна віктимізація», яка полягає в тому, що свідки насилля отримують такі ж самі психологічні наслідки, що і жертви. Відбувається родинне «зараження віктимністю» за усіма напрямками її продукування – і «по горизонталі», і «по вертикалі».

Треба зазначити, що процеси віктимізації дітей і підлітків у родині визначаються як первинна віктимізація. Вторинною – є віктимізація, яка відбувається під час жорстокого ставлення до дитини у школі з боку вчителів

і/або однолітків, утягнення її в асоціальні та антисоціальні неформальні групи, вуличне насилля і т. ін.

Слід зазначити, що фахівці пропонують широку класифікацію стилів родинного виховання підлітків з акцентуаціями характеру і психопатіями, в яких вказують на тип батьківського ставлення, що сприяє виникненню тієї або іншої аномалії розвитку, у тому числі й віктимності [84; 127; 132; 203].

1. Гипопротекція: недолік опіки і контролю над поведінкою, що доходять іноді до повної бездоглядності; частіше виявляється як недолік уваги до фізичного і духовного благополуччя підлітка, його справам, інтересам, тривогам. Схована гипопротекція спостерігається у формально-присутньому контролі, реальному недолікові тепла та турботи, не включення в життя дитини. Цей тип виховання особливо несприятливий для підлітків з похитливим і конформним типами акцентуації характеру, провокуючи асоціальну поведінку: утечі з будинку, бродяжництво, дозвільний спосіб життя. В основі цього типу психопатичного розвитку може лежати фрустрація потреби в любові і приналежності, емоційне відкидання підлітка, не включення його в сімейну спільність.

2. Домінуюча гіперпротекція: загострена увага та турбота про підлітка сполучається з дріб'язковим контролем, достатком обмежень і заборон, що підсилює несамостійність, безініціативність, нерішучість, невміння постояти за себе. У гіпертимних підлітків таке ставлення батьків призводить до посилення реакції емансипації, до бунта проти батьківських заборон і навіть до відходу в асоціальну компанію, але на підлітків із психастенічною, сенситивною й астеноневротичною акцентуацією домінуюча гіперпротекція виконує іншу дію – підсилює їхні астеничні риси: несамостійність, непевність у собі, нерішучість, невміння постояти за себе.

3. Гіперпротекція, що потурає: виховання за типом «кумир родини», потакання всім бажанням дитини, надмірне заступництво й обожнювання, звідси – непомірно високий рівень вимог підлітка, невтримне прагнення до лідерства і переваги, що сполучається з недостатньою завзятістю й опорою на власні ресурси. Такий стиль виховання підсилює істероїдну акцентуацію, сприяє появі істероїдних рис у лабільній і гіпертимній, рідше – у шизоїдній та епілептоїдній акцентуаціях. В останньому випадку такий вид виховання перетворює підлітків у сімейних тиранів, здатних бити батьків.

4. Емоційне відкидання: ігнорування потреб підлітка, нерідко жорстоке поводження. Приховуване емоційне відкидання виявляється в глобальному невдоволенні дитиною, постійному відчутті батьків, що він не «той», не «такий», наприклад, недостатньо мужній для свого віку або «як теля». Іноді це маскується перебільшеною турботою та увагою, але видає себе роздратуванням, недоліком щирості в спілкуванні, несвідомим прагненням уникнути тісних контактів, а при нагоді звільнитися якимось чином від тягара. Емоційне відкидання однаково згубне для всіх дітей, проте воно по-різному позначається на їхньому розвитку. Так, у гіпертимній або епілептоїдній акцентуаціях яскравіше виступають реакції протесту й емансипації, істероїди перебільшують реакції опозиції, шизоїди замикаються в собі, ідуть у світ аутичних мрій, хитливі знаходять віддушину в підліткових компаніях.

5. Підвищена моральна відповідальність: не відповідають віку і реальним можливостям дитини вимоги безкомпромісної чесності, почуття боргу, порядності, покладання на підлітка відповідальності за життя і благополуччя близьких, наполегливі чекання великих успіхів у житті – усе це природно сполучається з ігноруванням реальних потреб дитини, його власних інтересів, недостатньою увагою до його психофізичних

особливостей. В умовах такого виховання підліткові насильно приписується статус «глави родини» з усіма вимогами опіки, що випливають звідси, «матері-дитини». Підлітки з психастенічною і сенситивною акцентуаціями, як правило, не витримують тягаря непосильної відповідальності, що призводить до утворення затяжних obsесивно-фобічних невротичних реакцій чи декомпенсації в психостенічному типові. У підлітків з стероїдною акцентуацією об'єкт опіки незабаром починає викликати ненависть і агресію, наприклад у старшої дитини – молодший.

6. Непрогнозовані емоційні реакції: мова йде про батьків, схильних до несподіваних змін настрою і ставлень до дітей. Зміна відносини обумовлена внутрішнім станом батьків, особливостями їхньої особистості. Неможливість прогнозувати такі зміни має негативний вплив на дітей, що не знають, чого варто очікувати від батьків ранком, після приходу зі школи, прогулянки. За те ж саме дитина може бути і покараною, і обласканою. Діти почувають себе непевно, вони не відчують батьківської любові. Поступово непевність у собі стає рисою характеру і надалі проєктується на відносини з іншими людьми, що сприймаються на основі звичної батьківської моделі. Як наслідок, з'являються конфліктні міжособистісні відносини, невіра в стабільність дружби, шлюбу та ін.

Пряме відношення до проблеми формування віктимності мають так звані патологізуючі ролі в родині, тобто міжособистісні ролі, що в силу своєї структури і змісту виробляють психотравмуючий вплив. Такі ролі «сімейного папа-відбувайла», «попелюшки», «хворого», «кумира родини» та інші. Мотиви, що можуть спонукати одного з членів родини підштовхувати її до розвитку системи патологічних ролей, різноманітні. Це, з одного боку, маскування визначених особистісних недоліків – прагнення зберегти і захистити, усупереч цим недолікам,

позитивну самооцінку. Інший мотив – прагнення задовольняти потреби, якщо це у звичайних умовах суперечить моральним уявленням індивіда та всієї родини. Патологізуючі ролі можуть виникати на основі механізму проєкції як неусвідомлене наділення іншої людини своїми мотивами, рисами і властивостями. Одним із мотивів формування патологізуючих ролей може бути прагнення позбутися тиску власних моральних уявлень. Цей вид патологізуючих ролей часто спостерігається в клініці алкоголізму і наркоманії – як ролі «рятівника». Таким чином, у родині з порушенням внутрішньосімейних відносин створюється несприятливе тло для емоційного розвитку дитини, і це, в підсумку, може стати джерелом формування генералізованої незадоволеності, тобто родина є одним із головних чинників формування психології жертви. Найбільшу небезпеку з погляду формування віктимності у підлітків представляють родини, в яких за зовнішнім благополуччям ховаються порушення сімейної взаємодії, часто не усвідомлювані її членами [31; 44; 65].

Суїцидальна поведінка також відноситься до поширеного симптому підліткової кризи, на що звертають свою увагу як зарубіжні, так і радянські та вітчизняні дослідники [4; 15; 16; 19; 20; 30; 32; 43; 63; 72; 90; 155; 205]. Саме в цьому віковому періоді вона відрізняється різноманіттям: це суїцидальні думки, наміри, висловлювання, загрози, спроби. У багатьох європейських країнах вона настільки поширена, що займає друге-третє місце серед причин смертності у цьому віці.

До 13-річного віку суїцидальні спроби зустрічаються вельми рідко. У 14–15 років ця активність різко зростає, досягаючи максимуму в 16–19 років. Саме на підлітковий вік доводиться пік суїцидів, пік експериментів з речовинами, які порушують свідомість та іншої життєво небезпечної активності. Причому підлітки, в анамнезі яких

неодноразово наголошувалися думки про самогубство, відкидали думки про його смертельний результат.

Статистично виявлено, що в 90% випадків суїцидальна поведінка у вигляді загроз, висловлювань, намірів – це «крик про допомогу», адресований перш за все своїм близьким [31, с. 267]. Це означає, що підліток відчуває високий дискомфорт, причини якого до ладу зрозуміти не може, а у формі, зрозумілій батькам, виказати не вміє. Іноді суїцидальні спроби підлітків носять просто демонстративний характер. Проте не треба розуміти це так, ніби все відбувається «ні з чого» або «навмисне».

Найчастіше суїцидальна поведінка нестійких підлітків викликана втратою батьків і близьких, розпадом сім'ї внаслідок розлучення, сімейною дезорганізацією з жорстокою матір'ю й безвільним батьком. Далі за значущістю виступають шкільні проблеми, особливо у хлопчиків. Тривалий неуспіх за предметами, відсутність позитивного контакту з вчителями особливо небезпечні для підвищено чутливих і боязких підлітків, які до того ж страждають зниженими адаптаційними можливостями.

У дівчаток суїцидальна поведінка може бути спровокована несподіваною вагітністю, в поєднуючись зі страхом покарання з боку батьків; розривом з об'єктом любові, поєднуючись з приниженим відчуттям власної гідності; соромом через мастурбацію. Хлопчики, звичайно, демонструють або скоюють суїцид під впливом алкогольного сп'яніння. Обирані ними способи зведення рахунків із життям залежать від особливостей характеру. У демонстративній поведінці частіше використовуються порізи вен, отруєння неотруйними ліками, рідше – повішення, що особливо небезпечне, оскільки замість показної, як правило, наступає реальна смерть. У разі негативної реакції батьків на суїцидальну поведінку підлітка ситуація може посилитися з подальшими негативними реакціями підлітка.

Актуальним виявляється і патогенний вплив фізичного й психологічного насильства. До нього входять і сексуальні домагання, і тілесні покарання, і неадекватні батьківські настанови, маніпуляторство та їхній симбіоз [4; 16; 27; 31; 47; 55; 59; 65; 92; 95; 97; 126; 132; 155; 195; 203].

Ю. Антонян, В. Луньов, Л. Шнайдер, О. Яковлев та інші дослідники вважають, що результатами пережитого в дитинстві сексуального насильства, так названими «відставними ефектами травми», є порушення Я-концепції, почуття провини, депресія, труднощі в міжособистісних стосунках і сексуальні дисфункції [9; 196]. Пережите у дитячому віці насильство спричиняє формування прикордонної особистісної структури. Прикордонна особистісна структура розуміється як сформована в патогенних сімейних умовах стійка конфігурація інтрапсихічної організації «Я», в основі якої знаходяться тотальна психологічна залежність і недиференційованість [31; 47; 59; 96].

У людей, які перенесли у дитинстві насильство, були виявлені єдині системоутворюючі особливості самосвідомості, серед яких віділяються такі:

- низький ступінь внутрішньої цілісності образу «Я», аж до порушень переживання «тілесної єдності», з надзвичайно високим проникненням, уразливістю і слабкістю межтілесного образу «Я»;

- особливі перекручування тілесного «шару» самосвідомості, специфічно пов'язані з пережитим насильством, а саме розщеплення системи тілесних змістів і цінностей, що виражається в грандіозному розширенні анатомічно-функціонального змісту визначеного органа, зосередженості на його фізичній цілісності та здоров'ї й відщипленні його від знецінюваних і «анестезованих» емоційно-почуттєвих змістів;

- метафоричний «квазітілесний» характер репрезентацій дитячо-батьківських відносин, коли образи

«Я» й інших виступають як окремі, вихоплені з контексту якості об'єкта, що виявляє себе в порушенні їхньої цілісності, фрагментарності та расщеплюваності;

– стратегії особистісного захисту, що спираються переважно на примітивні захисні механізми, серед яких переважають розщеплення, заперечення і знецінювання, у той час як ідеалізація зустрічається рідко і не є типовою, що пов'язано з емоційно-дефіцитарним дитячим досвідом;

– низький рівень когнітивної оснащеності образу «Я», з високою залежністю від поля і значною участю афективних компонентів [26, с. 134].

Таким чином, будь-яка ситуація насильства навряд чи є випадковою для жертви. Імовірніше, що вона виявиться підґрунтям всієї попередньої історії життя дитини і насамперед – історії її дитячо-батьківських відносин. Тим більше, як зазначають дослідники, жодна ексквізитна форма насильства не ізольована від психологічного збитку, який заподіює патогенне виконання батьківської функції [45, с. 224].

Ще одним чинником віктимізації підлітків виступає так звана деперсоналізація. Специфіка переживання труднощів соціально-економічної та екологічної ситуації впливає на особливості психічного розвитку в підлітковому віці в плані становлення неадекватних форм соціальної взаємодії, зокрема сприяє виникненню в деяких випадках віктимних установок та посилює тенденції до віктимних форм поведінки у потенційно конфліктних ситуаціях. Моделі поведінки, Я-концепція, когнітивна компонента особистості певним чином підпорядковуються віктимній надбудові.

Уже в підлітковому віці проявляється почуття персони. Підліток вже не тільки набув загальнолюдські, суспільно значущі властивості та якості, а й успішно втілює їх у індивідуально-неповторних проявах. Соціальна сензитивність підлітка дає йому можливість бути успішним

у спілкуванні й інших видах діяльності та разом з тим визначає особливості внутрішньої позиції. Підліток залежний від того, наскільки інші підтримують та приймають його, але намагається проявляти самостійність. Ізоляція від сприятливого спілкування, емоційні перевантаження, подовжена дія обставин повсякденного життя, що травмують підлітка, призводять до деперсоналізації.

Деперсоналізація – стан відчуження особистості від самої себе [189]. Деперсоналізація може відбуватися з людиною, яка вже має особистісні якості, яка має персону, що відповідає своєму вікові.

Традиційно деперсоналізація вивчалась у межах клінічного підходу. Для вивчення природи цього процесу не менш важливим є психологічна сутність деперсоналізації. Деперсоналізація (віл лат. *de* – негативний префікс, *persona* – персона, особистість, особа) – визначається як зміна самосвідомості, для якої характерне відчуття втрати власного «Я» та переживання відсутності емоційного включення у відносини з близькими. Деперсоналізація можлива не тільки при психічних захворюваннях та граничних станах. У нормальних людей деперсоналізація може виникати внаслідок втрати індивідом можливості бути ідеально представленим у життєдіяльності інших людей, здатності бути особистістю.

Деперсоналізація рідко розглядається як соціальний феномен. Але це неправомірно. Яким би не було суспільство, у ньому завжди є своя еліта та свої ізгої. При цьому в різних роботах досліджуються близькі за суттю процеси та стани особистості: дезадаптація, деградація, дискредитація, відчуження, остракізм. Загальним для цих процесів, як і для деперсоналізації, є: втрата властивостей, якостей, можливостей особистості, зміна статусу. Соціальна ізоляція закріплює за особистістю статус жертви, ізгоя, викликаючи в неї переживання неповноцінності.

Кожна людина живе в певному суспільстві (колі, групі) людей, яке є своєрідною живою системою. Як будь-яка система, ця група людей намагається вижити та розвинути. З цією метою в ній формуються свої норми взаємовідносин, оптимальний склад і кількість людей певної субкультури. Тих, хто відповідає нормам субкультури група приймає і відзначає особливими знаками приналежності до системи. Яким би не був вид діяльності групи – у кожній є свої ранги: вищий, середній, нижчий. Якщо член групи не відповідає її очікуванням, нормам та вимогам – група спускає його на нижчий ранг, якщо він і далі не відповідає, виштовхує або створює такі умови, за яких він іде сам. Чинник усвідомлення своєї відповідності або невідповідності вимогам групи розглядається в концепції персоналізації.

Персоналізація, за В. Петровським, полягає у дієвих перетвореннях сфери інтелектуальних та афективних потреб іншої людини, які відбуваються в її діяльності [117]. Під час персоналізації група дає можливість підлітку задовольнити свою потребу в приналежності, а за умов деперсоналізації ця потреба жорстко контролюється лідером та наближеними до нього членами. У процесі персоналізації підліток має можливість відкорегувати відносини, що не складаються або піти, у процесі мобінгу вибору немає: підліток принижується та виганяється під тиском групи. Таким чином, персоналізація розглядається як процес розвитку групи за рахунок групи і розвиток групи під впливом вкладів особистості в значущих інших.

У процесі персоналізації на етапі адаптації підліток задовольняє потребу в приналежності до певної соціальної групи, відчуває спільність, спорідненість, схожість, вчиться приймати та використовувати вимоги суспільства відповідно з власними особливостями.

На етапі індивідуалізації підліток задовольняє потребу в розкритті свого внутрішнього «Я», відчуває свою

окремість, несхожість, унікальність, вчиться приймати та використовувати це, приєднуючись до необхідних йому та групі вчинків, дій, відношень. На етапі інтеграції підліток отримує можливість реалізувати свою потребу в опіці, використанні отриманих переваг для розвитку особистості та групи в цілому.

Процес же деперсоналізації відбувається тоді, коли індивід не реалізував себе як особистість; персоналізація відбувається шляхом присвоєння плодів чужої праці, приписування собі чужих заслуг або трансляції своїх недоліків та помилок комусь іншому.

Деперсоналізація є процесом розвитку групи за рахунок особистості. Під час деперсоналізації виявляється упереджене ставлення групи до особистості: «ти гірше за всіх», «не хочеш – змусимо повірити, що це так». До особистості висувуються вимоги бути гіршою за всіх, нівелювати будь-які особистісні прояви, окрім потрібних групі.

Можна стверджувати, що персоналізація одних особистостей відбувається за рахунок деперсоналізації інших. Персоналізація передбачає різні форми активності підлітка в соціумі. Відсутність активності призводить до деперсоналізації. Пасивність особистості у відносинах із зовнішнім середовищем призводить до обмеження її прав і обов'язків, може зомбувати свідомість, підвищувати комфортність, що виражається у неадекватно-лояльній та пасивній поведінці. Однак такий утиск може викликати з боку підлітка інтенсивний супротив і намагання протистояти тим, хто зазіхає на його права, та генерувати боротьбу за свою цілісність. Особливо актуальний захист власної цілісності може сприяти перетворюванню підлітка в «цапа відбуйвайла». При цьому, під час деперсоналізації відбувається відчуження особистості підлітка від зовнішнього середовища та власного «Я».

Під «переживанням відчуження» розуміють зміну сприйняття самого себе (деперсоналізація), інших людей або оточуючої ситуації (дереалізація), які суб'єктивно виглядають як трансформація діяльності або як втрата реальності. Ці переживання протікають приступоподібно й розцінюються підлітком скоріше не як випадіння із сприйняття фрагментів дійсності, а як посилене або та, яка сягає кризової кульмінації саморефлексії. Для деперсоналізації характерна тривога, пов'язана із змінами власного тіла. Її головні симптоми: почуття відчуження; хвилювання у зв'язку з цим переживанням; суб'єктивне відчуття неадекватності емоційних реакцій. Підлітки, наприклад, висловлюють хвилювання у зв'язку з тим, що їх руки та ноги збільшились або зменшились, змінились пропорції обличчя, що частини тіла їм не належать, іноді вони сумніваються в реальності власного існування. Залежно від вербальних здібностей підлітки можуть описувати ці відчуття більш чи менш чітко. З подібними переживаннями пов'язаний страх втратити контроль над власною особистістю та своїми вчинками.

Описана симптоматика, тим не менш, не пов'язана з порушенням орієнтації в оточуючому середовищі. Підлітки, хоч і не впевнені в реальності оточуючого світу, діють відповідно з його реальними властивостями. Головною ознакою синдрому дереалізації є змінене сприйняття оточення. Форма та розміри предметів та людей сприймаються викривленими, люди – неживими. Синдром дереалізації супроводжують запаморочення, депресивний настрій, нав'язливі думки, боязкуватість, порушення суб'єктивного почуття часу, деякі порушення пам'яті.

Деперсоналізація в межах кризи періоду дорослішання виражається в тому, що підлітки скаржаться на те, що їх ніхто не розуміє, що вони самотні, не знайшли свого місця в житті, не заслуговують на повагу, не мають власного «Я». Деперсоналізація як переживання відірваності від світу

робить самотність підлітка абсолютною. Усе це заважає успішній адаптації підлітків у суспільстві. Вирішальну роль в адаптації відіграють функціональні, психічні та моральні стани індивіда, а також тренувальні процеси.

У багатьох роботах підкреслюється універсальність проявів неадаптивності: невідповідність між цілями та досягнутими результатами активності вказує на суперечливі відносини між намірами людини та її діями, задумом і втіленням, спонуканням до дій та підсумком [3; 65; 105]. Неадаптивність не тільки особлива риса активності, але й мотив, що направляє розвиток особистості до специфічної принадливості дій з непередбачуваним результатом. Існуванням неадаптивних мотивів пояснюється дивність деяких дій людей, наприклад, здавалося б іраціональних вчинків підлітків, таких як невмотивований ризик, невинуватена жорстокість, постановка заздалегідь невіршуваних задач. Неадаптивність у такій трактовці може бути фактором, що сприяє збереженню цілісності особистості, так і чинником, що руйнує структуру самосвідомості підлітка. У випадку руйнування структури самосвідомості підліток деградує. Під *деградацією* ми розуміємо поступове зниження якої-небудь якості, процес зміни чогось у бік погіршення, втрата раніше накопичених якостей. Процес, що обмежує таку умову становлення особистості як суб'єктність у спілкуванні, – дискредитація (позбавлення довіри, підрив довіри, зменшення авторитету) також має місце у складних відносинах «людина – суспільство».

Деперсоналізація як стан суб'єкта розглядається за трьома головними компонентами: когнітивний, емоційний, поведінковий.

Когнітивний компонент включає оцінку розумом, усвідомлення подій, які відбуваються в житті підлітка, і в зв'язку з цим усвідомлення та прийняття своєї особистості як негативну, позитивну, нейтральну, тобто суб'єктивну

інтерпретацію своєї активності та чинників, що на неї впливають.

Емоційний компонент включає почуття та ставлення до свого стану: позитивні, негативні, індиферентні.

Поведінковий компонент включає вчинки під впливом чинників оточуючого середовища: активні, пасивні, бездіяльність.

Залежно від ступеня деперсоналізації підлітка, означенні компоненти виявляються: при нульовому – почуття та думки позитивні, дії активні, опірність впливу середовища висока; при початковому – почуття та думки ще позитивні, дії поки що активні, опірність середовищу середня; при перехідному ступені – почуття та думки негативні, дії пасивні, опірність середовищу слабка; при граничному ступені – почуття та думки негативні, бездіяльність, опірність середовищу відсутня.

Як зазначає В. Петровський, на кожному етапі персоналізації підліток приймає рішення: розкриватися; діяти; приймати себе, інших, дійсність [117]. Позитивні рішення призводять до позитивних результатів (здоров'я, сила, дружба, близькість, співробітництво, співтворчість, знання, об'єднання). Негативні рішення зупиняють процес персоналізації та запускають механізм деперсоналізації.

Ці процеси взаємообумовлені та взаємопов'язані. Зміна суб'єктивної інтерпретації подій призводить до прийняття позитивних рішень та отримання позитивного результату. Позитивний результат призводить до персоналізації, а негативний – до деперсоналізації особистості в даному середовищі.

В. Пірожков сутність такої деперсоналізації вбачає у «забрудненні індивіда, перетворенні його в ізгоя» [119]. Процес деперсоналізації в цьому випадку є нічим іншим як моббінгом (в американських джерелах – це процес витіснення індивіда з групи її членами). Надалі для спрощення розуміння процесів деперсоналізації та

моббінгу, слід відзначити, що деперсоналізація – це втрата людиною своєї персони, а моббінг – групова діяльність, спрямована на позбавлення людини власної персони. Головними засобами моббінгу в підлітковій групі є: фізичне та емоційне насильство, ігнорування, розповсюдження бридких пліток, стигматизація. Часто підлітки-ізгої в групі є такими ж у сім'ї, тобто вони відчують подвійний тиск, окрім того їх, як правило, не сприймають і вчителі, що посилює ефект витіснення їх із суспільства. Після того, як підліток пройшов через моббінг, група жене його, тобто вчиняється остракізм.

Система остракізму завжди існувала в людських спільнотах. Остракізм (грец. *ostrakismos* – від *ostrakon* – черепок) в Стародавніх Афінах – вигнання з міста окремих осіб за постановою народних зборів. Робилось це за допомогою черепків, на яких писалося ім'я «кандидата на вигнання». Стародавні племена виганяли тих, хто завинив, на розправу диким звірям. У сучасних суспільствах також існують способи вигнання, наприклад відмова у громадянстві, вигнання за межі держави. Відповідно, це призводить до особистісного негативного результату (страх, відчуття незахищеності, хворобливий стан, ізолюваність, лицемірство, відчуження).

Слід зупинитися окремо ще й на такому явищі як відчуження. Поняття відчуження вперше було використано З. Фрейдом для пояснення патологічного розвитку особистості в чужій та ворожій його природі культурі. Феноменологічно відчуження виражалось у невротичній втраті суб'єктом почуття реальності того, що відбувається (дереалізації) або у втраті своєї індивідуальності (деперсоналізації). Е. Фромм суттєво розширив коло використання цього поняття, відмітивши п'ять форм відчуження: відчуження від ближнього, від роботи, від потреб, від держави, від себе [176].

У сучасній соціальній психології відчуження використовується для характеристики міжособистісних відносин, в яких індивід протиставляється іншим індивідам, групі, суспільству в цілому, відчуваючи той або інший ступінь своєї ізольованості. Подібні конфліктні відносини в групі пов'язані з втратою почуття цінності спільної діяльності, з втратою почуття солідарності, коли індивід в групі сприймає інших як чужих та ворожих собі, заперечуючи при цьому норми групи, закони та приписи.

Загальним для всіх цих процесів є втрата властивостей, якостей, можливостей особистості, зміна статусу. При цьому порушується те, що С. Рубінштейн розглядав як єдність організму та самосвідомості: життя як природний процес, цілісність та безпосередність людини. Але це відображення єдності органічного життя в загальній органічній чутливості є, за С. Рубінштейном, тільки передумовою для розвитку самосвідомості, але ніяк не його джерелом. Джерело самосвідомості – у «співвідношенні організму з самим собою». Дійсне джерело та рушійні сили самосвідомості слід шукати в реальній самостійності індивіда, що виражається у зміні його взаємовідносин з оточуючими [143].

Разом із цим, сучасні дослідження формування особистості підлітка виявляють картину її дисгармонійності розвитку, що свідчить про дію певного механізму встановлення балансу між якостями структури особистості та показниками її екопсихологічного стану [151; 181; 188; 192]. Під час спонтанного розвитку особистості школяра (саме це відбувається здебільшого в умовах освітнього закладу) цей механізм не забезпечує повного балансу в структурі особистості. Існуючий дисбаланс може бути і як чинником гальмування, блокування особистісного розвитку (у загостренні особистісних проблем, переходу їх у гальмівну, деструктивну форму, віктимізації особистості),

так і чинником або стимулом удосконалення, самотворення особистості.

Так, Т. Базилевич показав, що дезадаптивні підлітки мають схожі патерни властивостей індивідуальності. Відсутність гармонії природного з соціальним сприяє виникненню у людини станів напруги, психічного перенасичення, на тлі превалювання негативних емоцій, що в комплексі призводить до дезадаптації особистості та відображається у психосоматиці [44].

К. Гольдштейн стверджував, що дитина, якщо вона буде опинитися в умовах, які зможе подолати, буде нормально розвиватися на основі дозрівання та навчання. З виникненням нових проблем будуть формуватися спрямовані на їх вирішення, нові патерни. Ті реакції, які стають непотрібними для самоактуалізації, будуть відпадати. У той самий час, якщо умови середовища є дуже складними для дитини, у неї будуть розвиватися реакції, не пов'язані з самоактуалізацією. Буде мати місце ізоляція від головного життєвого патерну. Вважається, що за своєю природою люди не агресивні і не прагнуть підкорення, але для втілення своєї природи вони іноді змушені бути агресивними, іноді покірними, залежно від обставин. Однак формування сильної фіксованої звички агресії або покірності з руйнівною силою вплинуть на особистість, заявляючи про себе у непотрібні моменти, входячи у протиріччя з інтересами особистості [181].

Високий рівень стресогенності ситуацій життєдіяльності (особливо осіб, що проживають на забруднених територіях) відображається у «розкладі» зв'язків між різнорівневими характеристиками особистості, або у формуванні гіперкомпенсаторних залежностей, які поглиблюють дисгармонію цілісної особистості. Втрата здатності хоча б іноді виходити на кордони «Я» позбавляє особистість можливості порівняння свого внутрішнього психологічного простору із зовнішнім світом. Людина або

замикається в собі, відчужуючи соціо-природне оточення, або, навпаки, губить себе у переносі центру в зовнішній світ. Втрата здатності рефлексувати самообраз на екрані зовнішнього світу призводить до неможливості усвідомлення особистості як такої. У результаті виникає сприйняття всіх оточуючих як предмету своїх маніпуляцій, а природи – виключно як засобу задоволення потреб.

Наприклад доведено, що несприятливе моральне формування особистості само собою не виражається безпосередньо у проявах негативних навичок та звичок людини [181]. Багато залежить від психологічних рис особистості, її спрямованості, які хоча й не мають вирішального впливу на поведінку людини, але за певних умов можуть грати вирішальну роль у виборі спрямованості дії.

Проте як позитивні, так й негативні якості особистості значно впливають на її поведінку. Але саме негативні якості сприяють становленню негативних поглядів і звичок, знижують самокритичність та самоконтроль, що, у свою чергу, посилює прояви несприятливих форм поведінки. Як зазначають фахівці, багатьом жертвам притаманні такі якості характеру, як сварливість, деспотизм, вибуховість, жадоба, слабкість, невпевненість, нерішучість, залежність, наївність, нерозбірливість [27; 90; 137].

Згідно з концепцією індивідуального бар'єру психічної адаптації Ю. Александровського, вплив екстремальних чинників опосередковується дією захисного адаптаційного бар'єру, завдання якого полягає у збереженні «психічного гомеостазу», виробленні доцільних та адекватних ситуації форм поведінки, тобто виконує «охоронно-адаптаційну функцію» [6].

Ефективність дії адаптаційного бар'єру з його тренуванням зростає, що відкриває можливості для цілеспрямованої підготовки як дорослих, так і підлітків до екстремальних ситуацій. При недостатній підготовленості –

робить людину вразливою, у тому числі й у віктимному сенсі. У звичних екстремальних ситуаціях повсякденного життя та надзвичайних ситуаціях, типу катастроф і стихійних лих, віктимогенність особистості різко зростає. Так, наприклад, як зазначають фахівці, чорнобильська катастрофа та пов'язані з нею наслідки, значно вплинули на ситуацію життєдіяльності дітей та підлітків, що зазнали їхнього шкідливого впливу [115].

Разом із цим, слід зазначити, що в емпіричних дослідженнях із вивчення детермінант підліткової віктимності, дослідниками були виявлені стійкі віктимогенні чинники. Наприклад, у дослідженні Ю. Воронової було встановлено, що умови виховання неповнолітніх 14-18 рр., їх взаємовідносини з батьками та однолітками є значущими чинниками, які впливають на рівень їхньої віктимності. Діти, які живуть у сім'ях з низькою культурою, рівнем матеріального достатку й освіти батьків мають занижену самооцінку та через це рівень віктимності у них є високим. Дівчата, які живуть у сім'ях з матеріальним достатком високого рівня та освітою батьків, мають завищену самооцінку й теж достатньо високий ступінь віктимності. Отже, дослідниця доводить, що індивідуально-психологічні умови та чинники віктимності, до яких належать ціннісні орієнтації, комунікативна, мотиваційна й емоційно-вольова сфери та Я-концепція підлітків, виступають релевантними референтами віктимності останніх [33].

У дослідженні Л. Шевченко було констатовано, що серед віктимних особистостей 52% мають неадекватно завищену самооцінку, 27% адекватну самооцінку, а 21% – неадекватно низьку самооцінку [194]. Дослідниця також зазначає, що віктимні індивіди володіють такими психодинамічними властивостями, як завищеним рівнем психотизму, нейротизму, а ступінь вираження сили та рухливості нервових процесів характеризується тенденцією

до інертності нервової системи, неврівноваженістю та ригідністю.

Також О. Анроннікова [6] у власному дослідженні встановила, що до чинників формування «невіктимної» поведінки підлітків відносяться: позитивний інтерес і доброзичливість з боку батька, послідовність та демократичність у вихованні з боку матері, відчуття соціальної підтримки та включення в соціум, відчуття спокою, незалежність, емоційна стійкість, товариськість, самозберігаюча поведінка, самоконтроль, емпатійність та доброзичливе ставлення до інших.

Отже, ми вважаємо, що *головними умовами у генезисі віктимізації підлітка за сучасних умов життєдіяльності виступають симптоматика підліткової кризи та особливості навколишнього середовища, в якому він формує та відчуває власне «Я»*. При цьому природу підліткової віктимності можна визначити як психологічний розлад, причиною якого є незавершеність однієї з найбільш важливих стадій розвитку в ранньому дитинстві – стадії встановлення психологічної автономії.

РОЗДІЛ 2 ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЯВІВ ВІКТИМНОСТІ У ПІДЛІТКІВ

2.1. Характеристика груп випробуваних, обґрунтування вибору методичного матеріалу, організація та хід дослідження

Характеристика групи випробуваних. Експериментальна вибірка була складена відповідно до мети і задач дослідження. До складу вибірки увійшли 250 випробуваних-підлітків (125 випробуваних-хлопчиків та 125 випробуваних-дівчат), з них: учні середніх загальноосвітніх шкіл м. Луганська – 88 випробуваних (44 хлопця і 44 дівчини), м. Северодонецька – 80 випробуваних (40 хлопців і 40 дівчат) і м. Євпаторії – 82 випробуваних (41 хлопець та 41 дівчина). Вік випробуваних був від 14 до 16 років. З повних родин 68%, з неповних – 32% (85% підлітків виховувалися матір'ю, 15% – батьком). Усі випробувані психічно були здорові, на обліку у психіатра на момент дослідження не знаходились. Дослідження проводилося упродовж 2008-2011 рр.

Обґрунтування вибору методичного матеріалу. Дослідження полягало у виявленні психологічних властивостей, які значно впливають на віктимізацію особистості у підлітковому віці. За результатами теоретичного аналізу, до таких психологічних якостей нами були віднесені: рівень самоактуалізації, домінування адаптаційних стратегій, тривожність, самооцінка, тип суб'єктивного контролю та схильність до ризику.

В емпіричному дослідженні нами були використані такі методики. Методика вияву «Схильності до віктимної поведінки у підлітків» О. Андроннікової [90, с. 155-167]. Ця методика призначена для вимірювання схильності особистості до реалізації різних форм віктимної поведінки

та досліджує соціальні й особистісні настанови підлітків. Тест-опитувальник представляє набір спеціалізованих психодіагностичних шкал, спрямованих на вимірювання схильності індивіда до реалізації окремих форм віктимної поведінки. Вимірювання віктимності проводиться за такими шкалами: активна, пасивна, агресивна, гіперсоціальна, некритична віктимна поведінка та шкалою реалізованої віктимності.

Методика Ч. Спілбергера «Шкала самооцінки особистісної тривожності» в адаптації Ю. Ханіна [12] дозволяє диференційовано вимірювати тривожність як особистісну властивість: високий, середній або низький рівні.

За допомогою «Самоактуалізаційного тесту» (САТ) діагностувався ступінь самоактуалізації підлітків. «Методика вивчення адаптивних стратегій» була спрямована на визнання ступіня адаптації підлітків до навколишнього середовища (соціального та природного) [190].

Рівень самооцінки особистості ми досліджували за допомогою методики «Вивчення самооцінки» Дембо-Рубінштейна у модифікації А. Прихожан [50]. Дана методика спрямована на виявлення:

– «середньої» та «високої» самооцінки, що свідчить про наявність реалістичної (адекватної) самооцінки у випробуваного;

– «завищеної» самооцінки, що вказує на певні відхилення у формуванні особистості (особистісну незрілість, невміння правильно оцінити результати власної діяльності, вміння порівнювати себе з іншими тощо);

– «заниженої» самооцінки (недооцінку себе), що свідчить про крайнє неблагополуччя у розвитку особистості.

Для виявлення рівня суб'єктивного контролю було використано методику Дж. Роттера в адаптації Е. Бажина,

К. Голинкіна, О. Еткінда (опитувальник РСК) [12]. Ця методика спрямована на виявлення проявів екстернальності-інтернальності особистості та відповідного ставлення її до різних аспектів життєдіяльності (досягнень, невдач, виробничих відносин, міжособистісних відносин і здоров'я).

Для діагностики ступеня готовності до ризику, використовувалася методика Шуберта [189]. Ця методика дозволяє дослідити готовність до ризику як психологічної якості особистості та виявити, який ступінь готовності до ризику притаманний віктимним підліткам. Методика дозволяє виявити такі ступені готовності: дуже обережна (майже ніколи, тільки у неперетинних обставинах може піти на мінімальний ризик), середня готовність (йде на ризик тоді, коли це необхідно і є великий шанс успіху, уважно перераховує всі можливі варіанти) і схильний до ризику (може піти на ризик навіть у дуже небезпечних обставинах, довго не замислюючись над своїми подальшими діями, спостерігається некритичність мислення).

З метою діагностики стратегій поведінки підлітків у конфліктних ситуаціях був використаний тест опису поведінки К. Томаса (в адаптації Н. Гришиної) [38]. Ця методика дозволяє діагностувати схильність людини до конфліктної поведінки та способи (стилі) поведінки у конфліктних ситуаціях. На підставі двовимірної моделі автор методики вважає, що основними стратегіями поведінки у конфлікті є кооперація, яка пов'язана з повагою людини інтересів інших людей, та суперництво, що акцентує увагу виключно на власних інтересах. Відповідно до цього, К. Томас виокремлює п'ять способів поведінки індивіда у конфліктних ситуаціях: домінування, уникання, пристосування, компроміс та співробітництво. За допомогою цього тесту можна встановити, наскільки підліток є схильним до суперництва або співробітництва, прагне до компромісу або уникнення конфлікту, чи

спроможний пійти на його загострення. Важливим виявляється те, що вибір стратегії загострення конфлікту цілком узгоджується з підвищеною віктимогенною вразливістю індивіда.

Дослідження проводилося в два етапи. На першому етапі проводилось дослідження підлітків за вибраними методиками, проводилась математично-статистична обробка отриманих даних та інтерпретація його результатів. На другому – розроблялася програма психокорекційних заходів щодо мінімізації віктимних проявів неповнолітніх.

Мета дослідження полягала у вияві рівня віктимогенності підлітків, психологічних властивостей, якими обумовлена природа їх віктимної поведінки та розробці ефективного комплексу методів профілактики та психокорекції підліткової віктимності з урахуванням їх індивідуальних особливостей.

Для досягнення мети дослідження були поставлені такі дослідницькі завдання:

1. Виявити соціально-психологічні особливості, які значно впливають на схильність підлітків до продукування віктимної поведінки.

2. Дослідити ступінь самоактуалізації підлітків як умови, що забезпечує прояви віктимогенної уразливості неповнолітніх.

3. Вивчити адаптивні стратегії поведінки підлітків як засоби щодо уникнення віктимогенної вразливості.

4. Дослідити самооцінку підлітка як чинника його віктимізації.

5. Визначити рівень суб'єктивного контролю підлітків як чинника їхньої підвищеної віктимізації.

6. Дослідити ступінь готовності підлітка до ризику як психологічної якості, що значно впливає на його віктимогенність.

Статистична обробка отриманих результатів здійснювалась за допомогою методів статистичного аналізу

(пакет статистичних програм SPSS (версія 17.0)). Окрім цього використовувався t-критерій Стьюдента та ϕ^* -критерій Фішера (кутове перетворення Фішера).

2.2. Дослідження віктимних психологічних компонентів особистості підлітка

У першому розділі роботи ми прийшли до висновку, що підліткова віктимність – це потенційний комплекс психологічних, фізіологічних і соціальних властивостей, які зумовлюють нездатність підлітка сприймати небезпечну життєву ситуацію, її основний зміст і соціальні наслідки та виробляти й реалізовувати ефективні стратегії поведінки в віктимно-небезпечних умовах навколишнього середовища.

Реалізована певним актом або залишаючись у потенції, віктимогенна вразливість залежить від суб'єктивних та об'єктивних нахилів і виступає як нездатність особистості протистояти зовнішнім впливам, визначати сукупність чинників (відсутність або низький рівень рефлексії), що роблять її об'єктом впливу, або залишають на рівні суб'єктивного «небажання або невміння» протистояти зовнішнім загрозам.

Поведінка особистості є певною мірою вираженням її внутрішньої психічної діяльності, є відображенням особистісних психологічних властивостей. Віктимність особистості перш за все виражається у віктимній поведінці. Віктимна поведінка, у свою чергу, може набувати різних відтінків. Як ми вже зазначали, Д. Рівман розрізняє такі типи віктимності людини: агресивний тип потерпілого; активний тип потерпілого; ініціативний тип потерпілого; пасивний тип потерпілого; некритичний тип потерпілого [138].

Виходячи з зазначеного, дослідження типу віктимної поведінки випробуваних-підлітків виявило те, що серед них є значна частка тих, які продукують підвищену

віктимогенну вразливість. Результати дослідження наведено у табл. 2.1.

Таблиця 2.1

**Результати дослідження за методикою О. Андроннікової
«Схильність до віктимної поведінки» (N=250)**

Типи віктимної поведінки підлітків	Випробувані-підлітки (у %)		
	м. Луганськ	м. Сєвєродонецьк	м. Євпаторія
Агресивна віктимна поведінка	15,85	11,33	10,26
Активна віктимна поведінка	13,41	11,71	7,69
Гіперсоціальна (ініціативна) віктимна поведінка	17,07	11,28	10,67
Пасивна віктимна поведінка	14,63	9,33	7,69
Некритична віктимна поведінка	9,76	8,98	7,69
Реалізована віктимність	28,05	16,28	12,51
Соціальна бажаність відповідей	6,81	6,53	4,66

Таким чином, агресивна віктимна поведінка має місце у 13% (22 хлопця та 8 дівчат) випробуваних-підлітків і свідчить про те, що вони є підвищено віктимогенними

внаслідок прояву власної агресії. Це може бути або напад на того, хто заподіяв шкоди, або провокуюча поведінка (образа, наклеп, знущання і т. ін.). Для підлітків цього типу характерне навмисне створення конфліктної ситуації. Їхня поведінка є реалізацією антигромадських установок, у межах якої агресивність виявляється відносно певних осіб і в певних соціальних ситуаціях (здебільшого вибірково), де може бути і «розмитою», і неперсоніфікованою за об'єктом.

Разом із цим, з 24% випробуваних-підлітків, що реалізували свою віктимність, 13% «агресивних підлітків» уже стали жертвами внаслідок власних агресивних дій, про що вони також розповіли у безпосередніх бесідах. Треба зазначити й те, що такий тип віктимної поведінки властивий підлітками, які здебільшого виховуються в неповних родинях – переважно батьком і мешкають у великих містах (м. Луганську), що може бути додатковим підтвердженням гіпотези С. Мілграма [100] про негативний вплив «урбаністичного перевантаження» на віктимогенність індивіда.

12% (14 хлопців і 13 дівчат) підлітків виявилися з активною віктимною поведінкою. До потерпілих цього типу відносяться підлітки, поведінка яких неагресивна та неконфліктна, але яка продукується внаслідок «прагнення» до самопошкодження та саморуйнування. Така віктимна активність може бути двох видів: провокуюча, якщо для причинення шкоди залучається інша особа та самопошкоджуюча, яка характеризується схильністю до ризику, нерозумної поведінки та є небезпечною як для самої людини, так і для оточуючих.

Гіперсоціальна (ініціативна) віктимна поведінка була діагностована у 18% (17 хлопців і 23 дівчини) випробуваних. Такі неповнолітні, зазвичай, продукують дуже позитивну поведінку, а оточуючі їх вважають сміливими, принциповими, чуйними, щирими особистостями. Разом із цим, вони можуть бути занадто самовпевненими, з перебільшенням своїх можливостей, що

призводить до спричинення ним шкоди. Інакше кажучи, це підлітки, які можуть реалізувати свою віктимність на підставі власних позитивних настанов і мотивів поведінки. Треба зазначити, що у 12% таких випробуваних одночасно була діагностована схильність до гіперсоціальної та активної віктимної поведінки. Тобто можна стверджувати, що такі підлітки мають підвищену віктимну вразливість, подекуди вже її реалізували.

Схильністю до пасивної віктимної поведінки володіють 12% підлітків (9 хлопців і 19 дівчат). Такі неповнолітні неспроможні надати супротив та мають установку на безпорадність. Переважна більшість їх виховується у неповних родин (з матір'ю) та мешкає у м. Луганську.

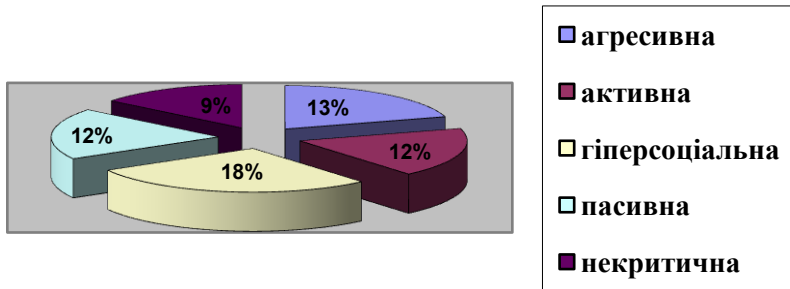
Некритична віктимна поведінка була діагностована у 9% підлітків (7 хлопців і 14 дівчат). Характерною ознакою таких неповнолітніх є необачність, притупленість відчуття небезпеки, занадта інфантильність, невміння правильно оцінювати життєві ситуації. Звертає на себе увагу те, що дівчата у два рази перебільшують питому вагу хлопців, що може свідчити про певні вади родинного виховання. 40% підлітків (34 хлопця та 66 дівчат), які вже реалізували свою віктимність, були або зі схильністю до агресії, або з пасивними та некритичними установками. Тобто можна стверджувати, що серед випробуваних-підлітків, які мають високий рівень віктимогенної вразливості, превалюють неповнолітні з агресивною, пасивною та некритичною моделлю поведінки.

Разом із цим, на підставі проведеного дослідження, було констатовано, що 63% (157 випробуваних-підлітків) володіють високою віктимогенною вразливістю, і тільки у 37% (93 випробуваних-підлітка) схильність до віктимної поведінки є нижчою за середню. При цьому у гендерному відношенні більшу частку «потенційних жертв» складають дівчата (73%) і тільки 27% хлопці. Переважна більшість

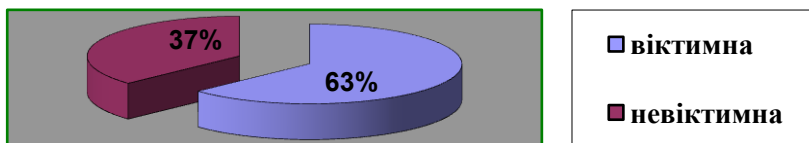
таких підлітків виховується у неповних родинах і мешкає у м. Луганську та Северодонецьку.

Для наочного відображення отриманих результатів ми скористалися відповідними сегментограмами (див. рис. 2.1 і 2.2.).

За допомогою «Самоактуалізаційного тесту» (САТ) діагностувався ступінь самоактуалізації підлітків. За результатами тестування рівень самоактуалізації виявився вищим у випробуваних-підлітків із м. Северодонецька: кількість високих балів (від 50 до 70 Т-балів) отримали 36 випробуваних; середніх (від 40 до 50 Т-балів) – 36; низьких (менше 40 Т-балів) – 8. У Луганську: високих – 15 випробуваних; середніх – 51; низьких – 22, а у Євпаторії: високих – 19; середніх – 53; низьких – 10. Тобто з усіх груп випробуваних, підлітки-северодончани більше схильні жити теперішнім, відчувати власне життя цілісним. Вони більш незалежні у власних вчинках, більш спонтанно виражають свої почуття, та у них досить високий рівень прийняття себе.

*Рис. 2.1. Сегментограма результатів дослідження за методикою «Схильність до віктимної поведінки»
О. Андронікової*

Рис. 2.2. Сегментограма загальних результатів віктимогенної вразливості підлітків за методикою «Схильність до віктимної поведінки» О. Андроннікової

За допомогою «Методики вивчення адаптивних стратегій» визначався ступінь адаптації підлітків до навколишнього середовища (соціального та природного). Вибір адаптивної стратегії залежить від ступеня зрілості особистості. Адаптивні стратегії поділяються за характером діяльності на активні і пасивні та спрямованістю діяльності – назовні й на себе, прийняттям середовища та униканням контактів. Можна стверджувати, що адаптивні стратегії визначають і певний (активний чи пасивний) спосіб життя. Зовнішній критерій адаптованості пов'язаний з поняттям «приспосовування», а результат адаптації розуміється як досягнення бажаної поведінки в середовищі й описується в термінах ефективності, компетентності, успіху. Зовнішній критерій визначає хорошу пристосованість, відповідність вимогам середовища. Внутрішній критерій частіше описується через загальне психологічне благополуччя, комфорт, суб'єктивну задоволеність своєю позицією та пов'язаний з можливістю задоволення індивідуальних потреб, самовираженням, збереженням внутрішніх енергетичних ресурсів, відсутністю напруги та тривоги. У табл. 2.2. показано, які адаптивні стратегії обирають випробувані-підлітки.

Найбільш використовуваною стратегією виявилася стратегія «активного виходу з середовища та пошук

нового», що швидше за все пов'язане з віком випробуваних, адже вони стоять на порозі закінчення школи та переходу в нове для них соціальне середовище.

Таблиця 2.2

Основні адаптивні стратегії, які обирають підлітки (N=250)

Адаптивна стратегія	Випробувані-підлітки (у %)		
	м. Луганськ	м. Сєвєродонецьк	м. Євпаторія
1. Активний, контактний, спрямований назвні	10,23	9,11	8,54
2. Активний, контактний, спрямований всередину	9,17	7,37	6,11
3. Активний, унікаючий, спрямований назвні	20,53	21,68	23,37
4. Активний, унікаючий, спрямований всередину	13,21	20,07	18,21
5. Пасивний, контактний, спрямований назвні	12,33	17,27	17,76
6. Пасивний, контактний, спрямований всередину	15,87	9,11	11,23
7. Пасивний, унікаючий, спрямований назвні	11,36	15,41	9,17
8. Пасивний, унікаючий, спрямований всередину	9,17	8,37	7,21

При цьому у випробуваних-підлітків із м. Северодонецька більш поширеною є активна адаптивна стратегія (майже 57%), тоді як у випробуваних-підлітків із м. Луганська та Євпаторії активні та пасивні розподілені приблизно однаково. Це узгоджується з тим, що за тестом самоактуалізації (САТ) показники зрілості особистості були вищими у підлітків м. Северодонецька. Досить великий відсоток обрання пасивних адаптивних стратегій у підлітковому віці є тривожним симптомом і говорить про знижений життєвий тонус, перевагу песимізму, який можна пов'язати з несприятливим навколишнім соціальним і природнім середовищем.

Отже, випробувані-підлітки, які обрали *стратегію активної зміни середовища* (активний, контактний, спрямований назовні) (10,23% – м. Луганськ, 9,11% – м. Северодонецьк та 8,54% – м. Євпаторія) прагнуть «пристосувати» його до своїх особливостей та потреб і застосовують широкий арсенал засобів, що реалізуються через активний суб'єктивний тиск, а також завдяки різним видам маніпуляцій.

Треба зазначити, що заслуга цієї стратегії полягає в позитивному перетворенні зовнішнього середовища. Вона реалізує нормативну функцію збереження для вирішення проблем у жорстких екстремальних умовах, пов'язаних із виживанням. При цьому зловживання людиною своєю здатністю змінювати оточення може призводити до руйнівних наслідків, коли вплив на партнера або середовище знижує їх потенційний рівень, перетворює їх у «ресурс» для задоволення власних потреб. Конструктивне використання стратегії багато в чому пов'язане зі здатністю людини враховувати інтереси партнера при взаємодії з ним.

Випробувані-підлітки, що обрали *активну, контактну, спрямовану всередину стратегію з активною зміною себе* (9,17% – м. Луганськ, 7,37% –

м. Северодонецьк та 6,11% – м. Євпаторія) виявляються спроможними активно здійснювати зміни таким чином, щоб середовище припинило сприйматися як фруструюче. Такий ефект може бути досягнутий через зміну сприйняття ситуації, системи потреб і цінностей, відпрацьовування адекватних форм поведінки та реагування.

При цьому така стратегія передбачає (на відміну від стратегії пасивного підпорядкування) свідомо та довільно досягати змін у собі й, як правило, такі зміни є стійкими та пов'язаними з внутрішньою перебудовою особистості. Тривалість контакту із середовищем є одним із істотних показників для використання цієї стратегії. Саме в таких випадках необхідні серйозні внутрішні зміни, а адаптивна функція стратегії полягає в тому, що глибинні та стійкі зміни в особистості дозволяють сприймати середовище вже не як нове, дискомфортне, а як звичне й природне. При цьому самозміна може мати максимально деструктивну функцію, якщо середовище, до якого пристосовується особистість, негативне за своєю суттю. У цьому випадку відбуваються глибокі перебудови, що приводять особистість у відповідність із неадекватним середовищем. Глибинні зміни відповідно до нездорового середовища можуть призвести до деградації самої особистості, зниження рівня її організації. У цілому стратегія є максимально продуктивною, якщо середовище, відповідно до якого змінюється людина, конструктивне та є зразком високого рівня організації.

Активна, яка уникає, спрямована назовні стратегія (активний вихід із середовища і пошук нового) обрали 20,53% випробуваних-підлітків із м. Луганська, 21,68% з м. Северодонецьк та 23,37% з м. Євпаторія. Такі випробувані-підлітки уникають загрозливих соціальних ситуацій внаслідок пошуку нового середовища, яке б більше гармоніювало з їхніми властивостями. Це означає, що індивід іде від контакту з фруструючим середовищем і

зосереджує сили на пошуку нового, більш прийняттого. При цьому стратегія зміни середовища стає максимально ефективною у процесі вікового розвитку, коли відбуваються внутрішні зміни і необхідні нові умови, що дозволяють забезпечити їх реалізацію. Так, наприклад, у юнацькому віці для дорослішання необхідний вихід дитини із батьківської родини.

Разом із цим, у соціально-психологічному плані ця стратегія є продуктивною, якщо неможливо або не потрібно змінювати якості партнера або середовища, але водночас ця взаємодія стримує розвиток особистості або порушує її функціонування. Соціальні вияви стратегії зміни середовища відображені у понятті «соціальної мобільності». У той же час, часта зміна середовища за найменшої неузгодженості індивідуальних потреб призводить до певних форм дезадаптації. Такі індивіди страждають від відчуття «втрати коріння», у них виникає відчуття нестійкості навколишнього світу, їм не вдається побудувати глибоких взаємин, що викликає почуття марності та непотрібності.

Стратегія активного уникнення контактів із середовищем і занурення у власний внутрішній світ (активний, уникаючий, спрямований всередину) (13,21% – м. Луганськ, 20,07% – м. Северодонецьк, 18,21% – м. Євпаторія) передбачає уникнення контакту із середовищем за допомогою замикання у внутрішньому «власному» світі. Випробувані-підлітки, які обирають таку стратегію, концентруються на внутрішніх станах і переживаннях, що може супроводжуватися психологічним придушенням, витискуванням фруструючих факторів, використанням додаткових засобів (алкоголю, наркотиків) для зміни внутрішнього стану. Побудова власного, суб'єктивного світу, як альтернативи реальному, дозволяє тимчасово уникнути впливу стресогенних чинників, щоб виграти час для необхідної внутрішньої роботи.

При цьому одним із найбільш цікавих і конструктивних проявів стратегії на широкому соціальному рівні є дитяча та підліткова субкультура зі своєю мовою, символами і законами. Оскільки реальний світ ще не досяжний для дитини, знаходячись у своєму, вигаданому, дитина завдяки іншим акцентам вирішує багато вікових проблем, не піддаючись впливові ще незрозумілої реальності дорослого світу. Однак постійне існування в суб'єктивному, вигаданому світі та активне ігнорування реальності не може сприяти загальній адаптації. Ця стратегія дає найбільший відсоток психічних порушень. Загалом, саме обмеження контактів із зовнішнім світом несе деструктивну функцію. Наслідком такого порушення контакту з реальністю стає неадекватна поведінка. Тому ця стратегія продуктивна тільки як тимчасове явище, що дозволяє дати відпочинок психіці або здійснити захист у критичних патогенних ситуаціях.

Стратегія пасивної репрезентації власного «Я» (пасивний, контактний, спрямований назовні), яку обрали 12,33% випробуваних-підлітків з м. Луганська, 17,27% з м. Северодонецька та 17,76% з м. Євпаторії виявляється у наполегливій демонстрації власної позиції. При цьому, як правило, є відсутньою активність, що спрямована на зміну ситуації, але водночас, спостерігається прихильність чітким життєвим принципам та упертість до фанатизму. У деяких випадках, коли необхідно протидіяти досить могутньому тиску з боку середовища або інших, ця стратегія є досить ефективною, особливо, якщо зміна під впливом середовища може викликати серйозні особистісні порушення, а уникнути контакту або змінити середовище неможливо. Але основною властивістю, що знижує адаптивний потенціал людини за умов вибору цієї стратегії є її ригідність і «не чуттевість» до ситуації. Природно, що в умовах інтенсивних змін у суспільстві така стратегія стає найменш продуктивною.

Вибір *стратегії пасивного підпорядкування умовам середовища* (пасивний, контактний, спрямований всередину) (15,87% випробуваних-підлітків з м. Луганська, 9,11% з м. Северодонецька та 11,23% з м. Євпаторії) свідчить про те, що зміни у цих підлітків відбуваються під тиском зовнішніх впливів, без самостійного, свідомого аналізу ситуації, а в більшості випадків не передбачають глибокої особистісної перебудови. При цьому найбільш яскравий прояв цієї стратегії – конформістська поведінка.

Разом із цим, стратегія пасивного підпорядкування є досить продуктивною й навіть часто єдино можливою на ранніх етапах вікового розвитку. Інший корисний ефект ця стратегія дає у разі, коли контакт із середовищем тимчасовий та воно сильніше за людину. У даному випадку стратегія може зіграти охоронну функцію, якщо глибинна перебудова себе відповідно до середовища небажана, а вплинути на нього неможливо. Але найбільш серйозна небезпека частого застосування цієї стратегії полягає в тому, що постійне пристосування під різні соціальні умови може призвести до втрати власного «Я», до так званого ефекту деперсоналізації, що є серйозним особистісним порушенням, яке різко знижує адаптивну функцію людини.

Стратегія пасивного очікування зовнішніх змін (пасивний, уникаючий, спрямований назовні) (11,36% випробуваних-підлітків з м. Луганськ, 15,41% з м. Северодонецьк та 9,17% з м. Євпаторія) передбачає зайняття позиції вичікування, коли підлітки прагнуть уникнути неприємних впливів середовища та виправдовують реальну надію на його сприятливі зміни або сподівання на те, що все вирішиться самостійно, без їхнього втручання. При цьому вибір такої стратегії допомагає стримувати імпульсивні реакції та збільшує часовий ресурс для аналізу ситуації. Ця стратегія може бути продуктивною, якщо середовище рухливе, і, у той самий час, можна передбачити напрямок його розвитку за умови постійного

аналізу та своєчасного включення активних моделей поведінки, як тільки для цього будуть сприятливі умови.

Слід зазначити, що у деяких випадках стратегія пасивного очікування може бути єдиноможливою. Наприклад, якщо середовище більш масштабне та індивід цілком залежить від нього, але ніяк не може вплинути на події (наприклад, стан деяких груп населення у період економічної кризи), то з метою збереження психічного здоров'я, найбільш корисним буде прийняти ситуацію та вичікувати. Однак постійне використання цієї стратегії без аналізу ситуації є безглуздом.

Випробувані-підлітки, які обрали *стратегію пасивного очікування внутрішніх змін* (пасивний, уникаючий, спрямований всередину) (9,17% з м. Луганськ, 8,37% з м. Северодонецьк, 7,21% з м. Євпаторія) переймаються тим, що виправдовують надію на зміну власного настрою або появи відчуття внутрішньої готовності. Ця стратегія виявляється продуктивною під час браку інформації або внутрішнього досвіду для ухвалення адекватного рішення, або ж у тому випадку, коли успіх діяльності залежить від поточного функціонального стану. Ця стратегія є єдиноможливою, коли необхідні зміни неминуче відбуваються, але не залежать від свідомих зусиль індивіда. Прикладом, що демонструє продуктивну функцію цієї стратегії, є фаза інкубації у творчому процесі. Зловживання цією стратегією, що супроводжується відсутністю реальної дії, тільки зміцнює неприємний стан, який людина намагалася подолати. Стратегія, яка є ефективною для обмеженого кола специфічних ситуацій, виявляється марною під час вирішення більшості проблем взаємодії, оскільки не сприяє встановленню контакту з іншими або соціальним середовищем.

Наступним емпіричним кроком було дослідження рівня тривожності випробуваних-підлітків, з метою виявлення його міри впливу на їхню віктимізацію. При

цьому у теоретичному аналізі віктимності було зазначено, що особистість, яка виявляється високотривожною, схильна сприймати загрозу власній самооцінці й життєдіяльності у великому діапазоні ситуацій та реагувати вельми напружено, вираженим станом тривожності. Разом із цим, поведінка підвищено тривожних індивідів має такі особливості:

1) особистість з високим рівнем тривожності схильна сприймати навколишній світ якщо містить у собі загрозу і небезпеку в значно більшому ступені, чим особа з низьким рівнем тривожності;

2) високотривожні індивіди емоційно гостріше, ніж низькотривожні, реагують на повідомлення про невдачу;

3) високотривожні індивіди гірше, ніж низькотривожні, працюють у стресових ситуаціях або в умовах дефіциту часу, відведеного для вирішення завдань;

4) особистісна тривожність привертає індивіда до сприйняття та оцінки об'єктивно безпечних ситуацій як таких, які несуть у собі загрозу;

5) боязнь невдачі – характерна межа високотривожних людей, яка домінує над прагненням до досягнення успіху;

6) мотивація досягнення успіхів переважає у низькотривожних людей та зазвичай переважає побоювання можливої невдачі;

7) для високотривожних людей більшою стимулюючою силою є повідомлення про успіх, чим про невдачу;

8) низькотривожних людей більше стимулює повідомлення про невдачу;

9) високий рівень тривожності створює загрозу психічному здоров'ю особистості, сприяє розвитку передневротичних станів.

Для дослідження рівня особистісної тривожності використовувалася методика Ч. Спілберґера «Шкала

самооцінки особистісної тривожності». Результати дослідження наведені у табл. 2.3. та 2.4.

На підставі аналізу результатів дослідження можна зазначити, що у групі віктимних підлітків (63% випробуваних) спостерігається високий рівень тривожності, який може впливати на рівень їхньої віктимогенної вразливості. Разом із цим, з 19% випробуваних-підлітків, які вже реалізували власну віктимність, саме у 13% із них і було діагностовано високий рівень тривожності. Це додатково може свідчити на користь того, що на віктимізацію особистості безпосередньо впливає рівень прояву її тривожності. Здебільшого у групу високотривожних віктимних підлітків увійшли дівчата (62,32%) та випробувані, які схильні до проявів агресивної (33,33%) і пасивної (42,03%) віктимної поведінки.

Таблиця 2.3

Результати дослідження за методикою «Шкала самооцінки особистісної тривожності Ч. Спілбергера» у групі віктимних і невіктимних підлітків (N=250)

Рівні тривожності	У групі віктимних підлітків (%)	У групі невіктимних підлітків (%)	ϕ^*	p
Високий	46,94	10,47	1,75	$p \leq 0,05$
Помірний	45,58	67,44	1,67	$p \leq 0,05$
Низький	7,48	22,09	3,51	$p \leq 0,01$

У 27% випробуваних-підлітків була виявлена помірна тривожність. Це, переважно, випробувані зі схильністю до активної (31,34%) та некритичної (29,85%) віктимної поведінки

Низький рівень тривожності був діагностований у 4,5% випробуваних-підлітків, переважно у тих, які були

схильними до проявів гіперсоціальної (ініціативної) віктимної поведінки (72,72%).

У групі невіктимних підлітків наявність невеликої кількості випробуваних, в яких є високий рівень тривожності (10,47%) також може свідчити на користь того, що між тривожністю та віктимністю існують певні позитивні кореляції. Переважній кількості невіктимних-підлітків (30,8%), властивий помірний та низький рівень тривожності. При цьому ці підлітки переважно мешкають у м. Євпаторія, володіють адаптивними стратегіями, що призводять до активної зміни середовища або активної зміни самого себе.

Таблиця 2.4

Результати дослідження за методикою «Шкала самооцінки особистісної тривожності» Ч. Спілбергера (N=250)

Рівень тривожності	Випробувані-підлітки					
	м. Луганськ		м. Сєвєродонецьк		м. Євпаторія	
	Середній бал	%	Середній бал	%	Середній бал	%
Високий	53	69,03	51	45,21	49	27,07
Помірний	42	12,8	43	30,88	34	54,7
Низький	33	18,17	32	23,91	32	18,23

Цікавими, на наш погляд, виявляються результати, які були отримані у підлітків відносно міст їхнього мешкання. Так, у випробуваних-підлітків з м. Луганська діагностується більший відсоток тих (69,03%), хто випробовує високий рівень тривожності. Як ми вважаємо, це може бути ще одним додатковим підтвердження гіпотези урбаністичного переважання С. Мілграма та свідчить про певні труднощі соціальної адаптації підлітків у великому місті. Такі труднощі виникають на підставі суперечливих впливів (родина, знайомі, інші люди, школа, гуртки, об'єднання,

засоби комунікації тощо), під які неповнолітні потрапляють в умовах великих міст. У невеликих містах впливовість зазначених чинників дещо обмежена. Наприклад, у невеликих селищах найбільшою впливовістю щодо процесу соціальної адаптації неповнолітніх виявляється родина. І більше того, там де спостерігається позитивний вплив родинного виховання, де сильні «захистні екрани» від деструктивних впливів середовища діти, підлітки, юнаки виявляються більш віктимонеуразливими.

Серед випробуваних-підлітків з м. Северодонецька також виявлений значний відсоток (45,21%) високо тривожних особистостей. Це може бути пояснено тим, що власне соціальні умови життя (у середньо-пересічному індустріальному місті) та труднощі перебування в нестабільному соціальному середовищі (відсутність постійної роботи у батьків, виїзд їх на заробітки за межі країни тощо) певною мірою підвищують внутрішню напругу підлітків.

Наступний емпіричний крок – це виявлення типу суб'єктивного контролю випробуваних-підлітків, що являє собою важливий етап дослідження, бо поведінка особистості у віктимно-небезпечній ситуації значно залежить від того, яким типом суб'єктивного контролю вона володіє. Так, загальновідомим є той факт, що люди з інтернальним локусом контролю впевнені, що більшість подій у їх житті є результатом їх власних дій, що вони можуть ними керувати, і, отже, відчувають власну відповідальність за ці події й за те, як складається їх життя в цілому. Навпаки, люди з екстернальним локусом контролю не вважають себе здатними контролювати розвиток подій, що з ними відбуваються, та вважають, що більшість цих подій є результатом випадку або дій інших людей [12].

Локус контролю є стійкою властивістю індивіда та формується в процесі його соціалізації. Показано, що люди, які володіють внутрішнім локусом контролю, упевненіші в

собі, послідовні і наполегливі в досягненні поставленої мети, схильні до самоаналізу, врівноважені, товариські, доброзичливі й незалежні. Схильність до зовнішнього локусу контролю, навпаки, виявляється разом із такими рисами, як невпевненість у своїх здібностях, неврівноваженість, прагнення відкласти реалізацію своїх намірів на невизначений термін, тривожність, підозрілість, конформність і агресивність.

Разом із цим, нібито позиція екстернала більш зручна та є такою, що забезпечує йому сприятливе положення у соціальному оточенні. Проте численні психологічні спостереження та експерименти виявили стійку закономірність: інтерналі частіше досягають успіху в творчій і професійній діяльності, менш тривожні та агресивні, здатні стійкіше захищати свої принципи, ніж екстернали. Інтерналі менш підозрілі у взаєминах, частіше викликають довіру, досягають власних цілей. Експериментально доведено, що внутрішній локус контролю є соціально схвалюваною цінністю (ідеальному «Я» завжди приписується внутрішній локус контролю) [133, с. 75].

Проте слід зазначити, що «чистих» інтерналів або екстерналів практично не існує. У кожній людині є частка впевненості в своїх силах і здібностях, і частка психологічної залежності від обставин. Але ми вважаємо, що людина, яка має екстернальний локус контролю й особливо за такими напрямками, як область досягнень, невдач і міжособистісних стосунків, підвищує свою віктимогенну вразливість і ця характеристика є суттєвою у розгляді генези віктимної поведінки підлітка. Результати дослідження наведено у табл. 2.5.

У групі віктимних підлітків загальний рівень інтернального контролю був виявлений тільки у 12% випробуваних (14 хлопців і 16 дівчат). У той час як у групі

невіктимних підлітків їх було виявлено вже у 26,8% (38 хлопців і 29 дівчат).

Таблиця 2.5

Результати дослідження рівня локусу суб'єктивного контролю у групах віктимних і невіктимних підлітків (N=250)

Субшкали РСК	У групі віктимних підлітків (%)	У групі невіктимних підлітків (%)	ϕ^*	p
Ін. загального рівеня	20,41	77,91	1,75	$p \leq 0,05$
Ін. досягнень	36,05	68,60	1,96	$p \leq 0,05$
Ін. невдач	16,33	56,98	2,42	$p \leq 0,01$
Ін. сімейних відносин	23,81	54,65	2,08	$p \leq 0,05$
Ін. виробничих відносин	27,21	59,30	0,98	-
Ін. міжособистих відносин	12,93	75,58	2,24	$p \leq 0,05$
Ін. здоров'я	19,73	55,81	1,51	-

За субшкалами досягнень, невдач і міжособистісних стосунків у групі віктимних підлітків також зафіксована велика питома вага підлітків з екстернальним локусом контролю, на відміну від випробуваних з групи невіктимних підлітків, в якій переважають підлітки-інтерналі.

Разом із цим, як ми вважаємо, між домінуючим типом суб'єктивного контролю та рівнем віктимності особистості є безпосередній зв'язок. Так, ми встановили, що з 55 підлітків, що реалізували власну віктимну поведінку 47 (85,45%) володіють екстернальним локусом контролю як у загальному визначенні, так і у сферах досягнень, невдач і міжособистісних стосунків.

Таким чином, ми отримали досить суттєві дані, які свідчать про те, що підлітки, в яких переважає екстернальний локус контролю, особливо в областях

досягнень, невдач і міжособистісних стосунків, виявляються більше віктимоуразливими. Іншими словами, підлітки, які вважають себе нездатними контролювати події, що з ними відбуваються, перекладають відповідальність на інших і не спроможні до рефлексії, врешті-решт мають більше шансів стати жертвою у самому широкому соціальному діапазоні, ніж підлітки, які вважають, що саме вони несуть відповідальність за те, що з ними відбувається.

Поведінка особистості залежить від багатьох особистісних чинників, і рівень самооцінки, безперечно, є одним із найважливіших із них. Як зазначають науковці (О. Дарвиш, Є. Ільїн, Ф. Райс, Т. Титаренко, Ю. Швалб, Л. Шнейдер та ін.), самооцінка – це оцінка своїх власних вчинків, моральних якостей, переконань, мотивів; один із проявів етичної самосвідомості й сумління особистості. Здатність до самооцінки формується у людини в процесі її соціалізації, у міру свідомого засвоєння нею тих моральних принципів, які виробляються суспільством, і виявлення особистого ставлення до власних вчинків на основі оцінок, що даються цим вчинкам оточуючими. Тому, в ранзі самооцінки людина судить про моральне значення своєї діяльності не просто від власного імені, а немовби з боку, від імені інших людей, від імені групи, до якої вона належить та суб'єктивно себе відносить [31; 44; 45; 52; 76; 90; 92; 165; 195].

Завдяки здатності до самооцінки людина знаходить можливість значною мірою самостійно спрямовувати та контролювати власні дії та навіть виховувати себе. Самооцінка може бути заниженою, завищеною та адекватною (нормальною). В однаковій ситуації люди з різною самооцінкою поводитимуться абсолютно по-різному, вчинятимуть різні дії, тим самим по-різному впливатимуть на розвиток подій. На основі завищеної самооцінки у людини виникає ідеалізоване уявлення про свою особистість, свою цінність для оточуючих. Вона не

бажає визнавати власних помилок, ліні, недоліку знань, неправильної поведінки, часто стає жорсткою, агресивною, незлагідною. У підлітковому віці завищена самооцінка помітно виявляється у неповнолітніх, які перебільшують власні розумові здібності. Адекватна самооцінка людиною власних здібностей та можливостей, зазвичай, забезпечує відповідний рівень домагань, тверезе ставлення до успіхів і невдач, схвалення та несхвалення. Така людина енергійна, активна та оптимістична. Занижена самооцінка призводить до невпевненості у собі, боязкості, сором'язливості, неможливості реалізувати власні здібності. Такі люди зазвичай ставлять перед собою нижчі цілі, ніж ті, яких могли б досягти, перебільшують значення невдач, гостро потребують підтримки оточуючих, дуже критичні до себе. Усе це призводить до виникнення комплексу неповноцінності, відбивається на її зовнішньому вигляді або у невербальних проявах (очі відводить убік, похмура, неусмішлива тощо) [40]. Це виявляється небезпечним й у площині віктимогенних проявів особистості. Як зазначають дослідники, саме люди із зависокою та низькою самооцінкою, здебільшого, стають жертвами різних видів злочинів [90; 138]. Саме тому дослідження генези підліткової віктимності не може бути повним без вивчення самооцінки неповнолітніх.

У дослідженні самооцінки підлітків ми використовували методику «Вивчення самооцінки» Дембо-Рубінштейна в модифікації А. Прихожан. Результати дослідження наведені у табл. 2.6. і 2.7.

Результати дослідження свідчать про те, що у групі віктимних підлітків, як і у групі невіктимних підлітків переважають випробувані з високою самооцінкою. Разом із цим, у першій групі дуже велика частка тих, хто володіє низькою (27,89% – 24 хлопців і 45 дівчат) та зависокою (15,2% – 19 хлопців і 19 дівчат) самооцінкою. У другій

групі таких випробуваних тільки незначна частка (9,3% та 11,63% відповідно).

Таблиця 2.6

Результати дослідження рівня самооцінки у групах віктимних і невіктимних підлітків (N=250)

Рівень самооцінки	У групі віктимних підлітків (%)	У групі невіктимних підлітків (%)	ϕ^*	p
зависока	15,20	11,63	1,85	$p \leq 0,05$
висока	33,39	45,35	2,11	$p \leq 0,05$
середня	23,81	33,72	3,48	$p \leq 0,01$
низька	27,60	9,30	3,12	$p \leq 0,01$

Особливо вражає те, що всі підлітки з зависокою самооцінкою мають і нереалістичний рівень домогань, а з низькою – занадто низький їхній рівень. Більше того, саме ці підлітки мають реалізовану віктимність, переважно мешкають у м. Луганську та Северодонецьку, та виховуються у неповних родин.

Таблиця 2.7

Результати дослідження рівня домогань у групах віктимних і невіктимних підлітків (N=250)

Рівень домогань	У групі віктимних підлітків (%)	У групі невіктимних підлітків (%)	ϕ^*	p
Нереалістичний	19,05	10,47	3,45	$p \leq 0,01$
Оптимальний	23,13	56,98	3,11	$p \leq 0,01$
Низький	33,33	24,42	1,95	$p \leq 0,05$
Занадто низький	24,49	8,14	2,97	$p \leq 0,05$

У групі невіктимних підлітків хоча й не спостерігаються такі відмінності, проте ті неповнолітні, які володіють зависокою та низькою самооцінкою й

відповідним рівнем домогань, також мешкають у м. Луганську та Северодонецьку та виховуються у неповних родин.

Таким чином, можна зазначити, що підлітки, в яких спостерігається високий рівень віктимоуразливості, переважно володіють низькою або зависокою самооцінкою та нереалістичним або занадто низьким рівнем домогань. При цьому серед віктимних випробуваних-підлітків низька самооцінка та занадто низький рівень домагань зустрічається у 3 рази більше, ніж серед невіктимних випробуваних-підлітків.

Отже, дослідження самооцінки підлітків, у контексті їхніх віктимогенних проявів показало, що самооцінка виявляється важливим показником у генезі віктимних проявів неповнолітніх і виступає якісним показником їхньої віктимогенної вразливості.

Як ми вже зазначали раніше, у дослідженнях віктимності особистості неодноразово вказувалося на те, що люди, які володіють підвищеною схильністю до ризику, мають вагомий шанс стати жертвою, оскільки не мають хороших аналітичних здібностей, емоційної стійкості та врівноваженості [70; 86; 138; 170; 185]. На підставі цього ми вирішили дослідити рівень схильності підлітків до ризику та виявити наявні взаємозв'язки цього чинника з їхньою віктимогенною вразливістю.

Результати дослідження схильності підлітків до ризику за методикою діагностики ступеня готовності до ризику Шуберта [189] наведено у табл. 2.8.

Констатовано, що у групі віктимних підлітків, випробуваних з високою схильністю до ризику – 45,58% (48 хлопців і 19 дівчат). У групі невіктимних підлітків переважають випробувані з «нормативним ризиком», а підлітків з підвищеною ризикованістю виявилось у п'ять разів менше, ніж серед віктимних підлітків.

Разом із цим, несхильних до ризику в групі віктимних підлітків виявлено 32,65% (18 хлопців і 30 дівчат). Тобто підлітки з підвищеною віктимогенною вразливістю або занадто схильні до проявів ризику, або будь-як намагаються його уникати. Таке протиставлення дає підстави стверджувати про обґрунтованість висновків щодо впливу такого чинника як ризик на прояви віктимності підлітків.

Таблиця 2.8

Результати дослідження ступеня готовності віктимних і невіктимних підлітків до ризику (N=250)

Ступінь схильності до ризику	У групі віктимних підлітків (%)	У групі невіктимних підлітків (%)	ϕ^*	p
Вище норми	45,58	9,30	3,53	$p \leq 0,01$
Норма	21,77	68,60	1,97	$p \leq 0,05$
Не схильні	32,65	22,09	1,87	$p \leq 0,05$

Також було встановлено, що віктимним випробуваним-підліткам, які мають підвищену схильність до ризику, притаманна агресивна та активна віктимна поведінка, а підліткам із цієї групи, які несхильні до ризику, у більшій мірі притаманна гіперсоціальна та некритична віктимна поведінка.

Разом із цим, підвищена схильність до ризику значно корелює з таким показником як інтернальність-екстернальність особистості. Питома вага «екстерналів» значно більша серед даної групи випробуваних, ніж «інтерналів». Натомість питома вага «інтерналів» перевищує кількість «екстерналів» серед неповнолітніх, які не схильні до ризику (див. табл. 2.9).

Також слід зазначити й те, що переважна більшість підлітків, які мають підвищену віктимну вразливість, мешкають у м. Луганську та Сєвєродонецьку, виховуються у неповних родинах та, здебільшого, обирають

таку адаптивну стратегію, як активний вихід із середовища і пошук нового, більш привабливого. Підвищена схильність таких випробуваних-підлітків до ризику виявляється цілком закономірною.

Таблиця 2.9

Результати співставлення ступеня готовності до ризику та рівня локусу суб'єктивного контролю у групі віктимних підлітків (N=157)

Ступінь схильності до ризику (y %)	Загальний рівень локусу суб'єктивного контролю (y %)	ϕ^*	p
Вище норми – 45,58	74,36*	2,45	p≤0,01
Норма – 21,77	24,49**	1,83	p≤0,05
Не схильні – 32,65	80***	2,24	p≤0,05

* від кількості підлітків із загальним екстернальним рівнем локусу контролю;

** від загальної кількості випробуваних-підлітків;

*** від кількості підлітків із загальним інтернальним рівнем локусу контролю.

За результатами тесту К. Томаса у випробуваних-підлітків із різних груп порівняння були констатовані певні тенденції до вибору тих або інших стилів поведінки у конфліктних ситуаціях (див. табл. 2.10).

Констатовано, що найбільш поширеними серед віктимних підлітків є два стилі поведінки – суперництво та пристосування (37,63% та 33,17%, відповідно). У невіктимних підлітків – компроміс та співробітництво (38,27% та 31,87%, відповідно). Отримані результати свідчать про те, що підлітки, які володіють високим рівнем віктимогенної вразливості не спроможні конструктивно долати конфлікти, прагнуть за будь-яку ціну або домогтися задоволення власних інтересів за рахунок інших, або поступитися своїми, навіть власною гідністю, щоб залагодити конфлікт.

Таблиця 2.10

**Результати дослідження вибору стилів поведінки у
конфліктних ситуаціях віктимними та невіктимними
підлітками (N=250)**

Стилі поведінки	У групі віктимних підлітків (%)	У групі невіктимних підлітків (%)	ϕ^*	p
Суперництво	37,63	7,68	1,32	$p \leq 0,09$
Компроміс	11,28	38,27	1,97	$p \leq 0,05$
Уникання	8,49	12,07	1,87	$p \leq 0,05$
Пристосування	33,17	10,11	1,63	$p \leq 0,05$
Співробітництво	9,43	31,87	2,11	$p \leq 0,01$

Такі крайнощі в поведінці віктимних підлітків, швидше за все, викликані або перебільшеною впевненістю їх у тому, що все можна вирішити силою (зависокі самооцінка та рівень домогань), або відчуттям власної неспроможності (занизькі самооцінка та рівень домогань). При цьому такі протилежні тенденції у поведінці свідчать про те, що підлітки не володіють адекватними способами реагування, не вміють висловлювати власні почуття доступними засобами, що й приводить до виникнення конфліктів та їхньої ескалації.

Невіктимні підлітки мають у своєму арсеналі більш розвинені стратегії. Вони підготовлені як до співробітництва, так і до компромісу, а також до уникання, яке хоча й демонструє відсутність прагнення до кооперації, але не виражає тенденцію до боротьби.

Цікавими виявилися результати серед випробуваних-підлітків із різних місць мешкання (див. табл. 2.11).

Результати свідчать, що у випробуваних-підлітків із м. Євпаторії переважають невіктимні стилі поведінки в конфліктних ситуаціях – компроміс і співробітництво (27,78% та 25,14%, відповідно). Такі результати є цілком очікувані, оскільки переважна більшість підлітків-

евпаторійців обирають активні адаптаційні стратегії, мають помірний та низький рівень тривожності, адекватний рівень домагань, високу та адекватну самооцінки й неохильні до ризику Серед них є найменший відсоток тих, хто реалізував віктимну поведінку, а також виявляється неспроможним у складних життєвих ситуаціях.

Таблиця 2.11

Результати дослідження вибору стилів поведінки у конфліктних ситуаціях випробуваних-підлітків із різних міськ мешкання (N=250)

Стилi поведінки	Випробувані-підлітки (у %)		
	м. Луганськ	м. Сєвєродонецьк	м. Євпаторія
Суперництво	29,54	27,13	14,88
Компроміс	19,34	17,82	27,78
Уникання	6,83	10,54	18,64
Пристосування	26,78	26,37	13,56
Співробітництво	17,51	18,14	25,14

Нажаль, цього не скажеш про випробуваних-підлітків із м. Луганська та Сєвєродонецька. Серед таких підлітків переважають як ті, хто обирає стиль суперництва, так і ті, хто готовий пристосуватися за будь яких умов. Тобто результати дослідження свідчать про переважання віктимогенної вразливості саме у підлітків-луганчан і підлітків-сєвєродончан.

Окремо слід акцентувати увагу на тому, що у групі випробуваних-дівчат було констатовано переважання таких стилів поведінки у конфлікті як пристосування (26,51%), співробітництво (24,73%) та уникання (20,56%). Тобто випробувані-дівчата спроможні як конструктивно підійти до проблеми вирішення конфліктів, так і випробовують власну безпорадність щодо їхнього подолання. У випробуваних-юнаків артикульованими виявляються

суперництво (39,52%) та пристосування (37,17%), що вказує на крайнощі в їхній конфліктній взаємодії та підвищеній віктимогенності ніж у дівчат.

Слід зазначити й те, що для переважної більшості випробуваних-підлітків обох статей характерним є атрибутивний рівень аналізу конфліктної ситуації. Підлітки уявляють конфлікт як певну сварку, з'ясування стосунків, висловлювання образ, що супроводжуються сильними афективними переживаннями та негативними емоціями. Скоріше за все це пов'язано з нерозвиненням у підлітків когнітивної рефлексії для розв'язання конфліктних ситуацій. При цьому у невіктимних підлітків спектр емоційних і поведінкових проявів є достатньо варіативним, що вказує на початок формування у них рефлексивної свідомості. Без сумніву, перехід від атрибутивного рівня аналізу до рефлексивного виступає механізмом подолання підліткової кризи та вказує на те, що такі підлітки володіють психологічною автономією, що робить їх спроможними ефективно протистояти віктимонебезпечним соціальним викликам.

2.3. Психологічний аналіз результатів емпіричного дослідження

На підставі низки емпіричних вимірів можна зробити такі констатації. Так, серед випробуваних-підлітків найбільше було виявлено неповнолітніх із гіперсоціальною віктимною поведінкою (16,4%). При цьому переважну більшість таких віктимних підлітків складають хлопці (64%). Цікавим виявився й той факт, що у всіх дівчат з гіперсоціальною віктимною поведінкою переважав екстернальний локус-контролю, а у хлопців – інтернальний.

З гіперсоціальною віктимною поведінкою рівень самооцінки виявився зависоким у 33% випробуваних, високим у 37% та низьким у 30%. Високий рівень

тривожності був констатований у підлітків з низькою самооцінкою (здебільшого серед дівчат).

Що стосується схильності до ризику, то у 45,58% випробуваних він виявився занадто високим і при цьому у майже 60% підлітків з гіперсоціальною віктимною поведінкою. Разом із цим, схильними до ризику виявилися й ті випробувані (27,63%), яким була притаманна, окрім гіперсоціальної, ще й активна віктимна поведінка.

Таким чином, гіперсоціальна віктимна поведінка, здебільшого, зустрічається серед хлопців з інтернальним локусом контролю (у дівчат з екстернальним локусом контролем). Підлітки з гіперсоціальною віктимною поведінкою відрізняються зависокою самооцінкою, помірним або високим рівнем тривожності, схильні до ризику (необдуманим, легковажним вчинкам), здебільшого, обирають активну, уникаючу, спрямовану назовні адаптивну стратегію поведінки, переважно мешкають у м. Луганську та виховуються в неповних родин.

Відомо, що рівень самооцінки має суттєвий зв'язок зі стилем батьківського виховання. Можливо, саме тут слід шукати причини або занадто високої, або занадто низької самооцінки, що може підвищувати віктимогенну вразливість підлітків. Дійсно, суперечливе виховання, в якому спостерігається певне «перекошення» прийомів виховання (батьки демонструють різкий перехід від суворого стилю виховання до ліберального й навпаки), може негативно впливати на соціальне формування неповнолітнього. Подібне ставлення сприяє формуванню у хлопців і дівчат таких рис особистості, як упертість, тривожність, нестійкість самооцінки і т. ін. Узагалі, будь-яке негармонійне виховання має різні несприятливі наслідки у формуванні особистості підлітка.

Проте 10,8% підлітків, які виховуються у повних родин також продукують активну віктимність. У всіх цих випробуваних спостерігається тотожні особистісні якості.

Так, усі вони мають підвищену схильність до ризику, помірну тривожність, високу або завищену самооцінку та мають екстернальний локус контролю.

Агресивний тип віктимної поведінки домінує у випробуваних-підлітків, які мають помірний рівень тривожності, високу самооцінку, екстернальний локус контролю та нормативну схильність до ризику (12%). Також усі випробувані з даної групи, в яких є наявним екстернальний локус контролю за субшкалою міжособистісних стосунків, мають схильність до віктимної поведінки (гіперсоціальної, активної або агресивної).

Наявність пасивної віктимної поведінки була констатована у 12% випробуваних (переважно у дівчат – 68%). Це підлітки, які виховуються в неповних родинях (переважно із матір'ю) та мешкають у м. Луганську. Їм притаманний високий рівень тривожності, низька самооцінка, вони не схильні до ризику та випробовують пасивну, унікаючу, спрямовану всередину стратегію поведінки.

Підлітки з некритичною віктимною поведінкою (8,4%) здебільшого представлені неповнолітніми дівчатами (61%), мають середній рівень самооцінки та низький рівень домогань. Рівень тривожності таких випробуваних виявився помірним, а схильність до ризику в нормі. Ці підлітки переважно були з повних родин та з м. Євпаторії.

Разом із цим, якісний аналіз отриманих даних дає підстави стверджувати наступне. Віктимогенно вразливі підлітки мають невирішену проблему: вони не змогли встановити психологічну автономію, що ускладнило всю симптоматику підліткової кризи, а навколишнє середовище (родина, оточення, місце мешкання і т. ін.) виявилось неспроможним надати неповнолітнім можливості адекватно відчувати власне «Я».

На відміну від віктимних підлітків, невіктимні підлітки відчують спроможність власного «Я». Це

відтворюється у виборі адекватних стратегій поведінки, низькому рівні тривожності, адекватній самооцінці та, здебільшого, наявності інтернального локусу контролю, що свідчить про розвиненість рефлексії. Вони активно перетворюють навколишнє середовище, в якому не відчують своєї покинутості та прагнуть до єднання з іншими й ці інші (батьки, друзі, дорослі) відповідають їм взаємністю.

Таким чином, в емпіричному дослідженні було виявлено 67% неповнолітніх, в яких зустрічається гіперсоціальна, активна, агресивна та пасивна віктимна поведінка. Більше того, переважна кількість із них вже ставали жертвами різних насильницьких вчинків. Серед дівчат частіше зустрічається гіперсоціальна віктимна поведінка, а серед хлопців – активна віктимна поведінка.

Значну більшість виборки складають випробувані з середнім або низьким рівнем тривожності, і 29% з них схильні до віктимної поведінки. А високий рівень тривожності було діагностовано тільки у кожного шостого випробуваного, але серед них більше половини мають підвищену віктимність (60%). У зв'язку з цим ми можемо зазначити, що висока тривожність може бути однією з головних причин віктимізації особистості в підлітковому віці.

Вивчення суб'єктивного контролю показало, що серед віктимних випробуваних, майже 80% підлітків мають екстернальний рівень суб'єктивного контролю, і тільки 23% – серед не віктимних підлітків. Тобто підлітки, які вважають себе нездатними контролювати події, що з ними відбуваються, мають більший шанс потрапити в ситуацію віктимогенної небезпеки, ніж ті, які вважають себе відповідальними за те, що з ними відбувається.

Дослідження самооцінки показало, що у більшості випробуваних вона є середньою або високою. Серед невіктимних випробуваних-підлітків значно превалюють

середні значення рівня самооцінки, тобто у більшості з них – адекватна та позитивна самооцінка. У той же час, серед віктимних випробуваних-підлітків адекватна самооцінка наявна у 44%, тоді як зависока та низька самооцінки зустрічається значно частіше, ніж серед невіктимних випробуваних.

Отже, вивчення взаємозв'язку самооцінки та віктимності підлітків показало, що їхня самооцінка впливає на підвищення віктимності тоді, коли її рівень відмічається у крайніх значеннях. Тобто, якщо самооцінка підлітка є зависокою або заниженою, то це може свідчити про підвищену його віктимогенну вразливість.

Взаємозв'язок схильності до ризику та віктимності підлітків дає підстави стверджувати, що серед віктимних випробуваних переважає або підвищена схильність до ризику, або її занадто низький рівень, тоді як серед невіктимних випробуваних схильність до ризику є переважно в нормі. Віктимним підліткам, в яких схильність до ризику виявилася підвищеною, здебільшого, притаманна активна віктимна поведінка, а тим, які не схильні до ризику, здебільшого притаманна гіперсоціальна віктимна поведінка.

Найбільш поширеними стилями поведінки в конфліктних ситуаціях серед віктимних підлітків є суперництво та пристосування. Такі крайнощі, скоріше за все, викликані або перебільшеною впевненістю віктимних підлітків у тому, що все можна вирішити силою (зависокі самооцінка та рівень домогань), або відчуттям власної неспроможності (занизькі самооцінка та рівень домогань). При цьому випробуваним-дівчатам переважно властиві такі стилі поведінки як пристосування, співробітництво та уникання. Тобто випробувані-дівчата спроможні як конструктивно підійти до проблеми вирішення конфліктів, так і випробовують власну безпорадність щодо їхнього подолання. У випробуваних-юнаків артикульованими виявляються суперництво та пристосування, що вказує на

крайнощі в їхній конфліктній взаємодії та підвищенну віктимогенність, ніж у дівчат.

Серед випробуваних-підлітків із м. Луганська, які виявилися підвищено віктимоуразливими та реалізували власну віктимну поведінку, переважав значний відсоток тих, хто виховувався в неповних сім'ях, мали завищений та низький рівень тривожності, низьку самооцінку, є схильними до проявів ризику та обирають суперництво або пристосування як оптимальні стилі поведінки в конфлікті. Усе це свідчить як про сформовані у них психологічні якості віктимогенного змісту, так і про особливості впливу соціального середовища (факт урбаністичного перевантаження), що сприяє набуттю ними підвищеної віктимності.

У випробуваних-підлітків із м. Северодонецька, хоча й переважає активна адаптаційна стратегія, схильність жити теперішнім, відчуття цілісності життя, незалежність та високий рівень прийняття себе, тим не менше виявляються високотривожними особистостями. А висока самооцінка та нереалістичний рівень домогань, і навпаки – занижка самооцінка та занадто низький рівень домогань – роблять їх особливо вразливими у невизначених ситуаціях. При цьому обирання підлітками суперництва та пристосування як найбільш дієвих стилів поведінки в конфліктних ситуаціях свідчить про переважання в них тенденцій віктимогенної вразливості. Слід зазначити, що цьому сприяють особливості соціального та природного середовища (відсутність постійної роботи у батьків, виїзд їх на заробітки за межі країни та підвищенна екологічна небезпека в місті).

Випробувані-підлітки з м. Євпаторії, переважно, обирають активні адаптаційні стратегії, мають помірний та низький рівень тривожності, адекватний рівень домогань, високу та адекватну самооцінку, несхильні до ризику, та в них переважають невіктимні стилі поведінки в конфліктних

ситуаціях – компроміс і співробітництво. Серед них є найменший відсоток тих, хто реалізував віктимну поведінку, а також тих, хто виявляється неспроможним у складних життєвих ситуаціях. Як ми вважаємо, здібності підлітків-євпаторійців активно змінювати середовище або активно змінювати себе є наслідком не тільки набутих ними психологічних якостей, що знижують рівень їхньої віктимогенної уразливості, а також є наслідками сприятливого соціального та природного середовища, в якому вони перебувають.

Таким чином, на нашу думку, психологічний портрет підлітка, якому притаманний високий рівень віктимогенної вразливості виглядає таким чином. Це неповнолітній (переважно хлопець), який мешкає у достатньо великому індустріальному місті (несприятливе соціальне та природне середовище), виховується у неповній родині (переважно матір'ю), має зависокий або занадто низький рівень тривожності, зависоку або занадто низьку самооцінку та рівень домогань, є схильним до проявів ризику, неспроможний конструктивно вибудувати відносини з оточуючими, оскільки обирає неефективні стилі поведінки – суперництво та пристосування, що призводить або до ескалації конфлікту й як наслідок до реалізації віктимної поведінки, або до дефіцитарної деформації особистості, або до його деперсоналізації та остракізму, що також втілюється у віктимній реалізації його власного «Я».

Такі психологічні екстраполяції стають можливими внаслідок загострення симптоматики підліткової кризи, неспроможності неповнолітнього усвідомлювати власне «Я». Генеза віктимізації підлітка зумовлена психологічним розладом, який пов'язаний із незавершеністю однієї з найбільш важливих стадій його розвитку в ранньому дитинстві – стадії встановлення психологічної автономії.

РОЗДІЛ 3

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАХОДИ ІЗ ЗАПОБІГАННЯ ВІКТИМІЗАЦІЇ ПІДЛІТКІВ У СУЧАСНИХ УМОВАХ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ

3.1. Методологічні засади профілактики та психокорекції віктимних проявів у підлітків

На сучасному етапі розвитку психологічної науки та практики накопичено значний досвід із подолання психологічних проблем особистості, які пов'язані з її віктимогенною вразливістю (І. Ващенко, О. Гройсман, Е. Ейдеміллер, І. Захарьєва, С. Ільїна, Н. Максимова, Є. Соколова, Л. Щеглов та багато ін.) [31; 55; 59; 96; 155; 196]. Дослідники акцентують увагу як на умовах виховання в дитинстві та їхньому значенні для наступних етапів життя людини, так і на психологічних і соціально-психологічних чинниках, які суттєво впливають на вибір стратегій поведінки індивіда у віктимонебезпечних ситуаціях.

Науковці зазначають про можливе існування зв'язку між певним стилем взаємодії дітей та батьків і формуванням психологічно вразливої, віктимної особистості неповнолітнього. Наприклад, А. Голік [44], С. Ільїна [59], К. Кол [203] стверджують, що у будь-якій ситуації, в якій фігурує насильство, досвід жертви видається багатомірним і полімодальним. Так, для дітей, що постраждали від інцесту головним у віктимогенному генезі є порушення сімейної любові та довіри, наявність маніпулятивних відносин з батьками, а іноді й просто постійне залякування з їхнього боку, що може кваліфікуватися як психологічне насильство, яке передує фізичному або сексуальному (жорстоке поводження, побиття, понівечення, згвалтування тощо).

Дослідники з'ясували, що на формування негативних психологічних якостей особистості, що мають підвищену віктимогенну вразливість негативно впливають такі типи

виховання, як прихована та сприяюча гіперпротекція, домінуюча гіпопротекція, явне та приховане емоційне зречення, виховання за типом жорстокого поводження або підвищеної моральної відповідальності, суперечливе виховання [6; 55; 57; 68].

Також суттєвого значення набувають впливи зовнішніх і внутрішніх чинників щодо прийняття рішень підлітками про вибір стилю поведінки в різних соціальних ситуаціях, за яких стає можливим або їхня деперсоналізація (втрата себе), або персоналізація (відкриття свого «Я»).

Особливості розуміння підлітком соціальної позиції, яку він займає, та своїх взаємовідносин з оточуючими людьми зумовлені також і вимогами культурного оточення. Залежно від культури в кожному суспільстві існує поділ на ієрархічні групи (страти). Частіше за все вони пов'язані зі статусом, соціальним походженням, віком, освітою та професією. Поділ на ієрархічні групи має місце й у підлітковому середовищі. Так, у групах неповнолітніх визначаються статус та роль кожного члена, вони наділяються певними правами та обов'язками, а також відбувається поділ на «своїх» і «чужих». Для означення приналежності до вищих ієрархічних груп використовуються благозвучні, виразні прізвиська («Вовк», «Тигр», «Хром», «Фарт» тощо). Менш благозвучні прізвиська означають приналежність до нижчих ступенів ієрархії («Дуб», «Клоп», «Сявка» тощо). В усіх культурах спостерігається ускладнення мобільності (зміни статусу) вверх і полегшення мобільності до низу, а для де-яких категорій неповнолітніх (наприклад, «цап відбувайло») зміна соціального статусу або ролі взагалі виключена.

Разом із цим, власне віктимологічна профілактика визначається як система взаємопов'язаних, організаційно забезпечених державних, громадських та індивідуальних заходів, спрямованих на встановлення та усунення або

нейтралізацію чинників, що формують можливості стати жертвою злочину [137; 138].

І. Захарьєва [55] вважає, що психологічну основу профілактики неповнолітніх, які стали жертвами зґвалтування, складають психологічні чинники віктимності, наслідки сексуальних травм і чинники їхньої ризикованої поведінки. На підставі цього дослідник пропонує профілактичну навчальну програму, яка орієнтована на превентивну роботу з населенням, сім'ями, потенційними жертвами сексуального насилля, що дозволяє організувати диференційовану допомогу різним категоріям населення з профілактики віктимності.

Н. Кулакова [61], Г. Труханов [167] пропонують проводити агітаційно-просвітницьку роботу серед неповнолітніх, в якій акцент робиться на виявленні стандартних віктимних ситуацій та розробці ефективної лінії поведінки підлітків, що потрапили до них.

О. Анроннікова [6] вважає, що індивідуальна віктимологічна профілактика підлітків повинна базуватися на розумінні психофізіологічних передумов і дефектів індивідуально-психологічного характеру (порушення емоційно-вольової та мотиваційної сфер), соціально-психологічних особливостей особистості віктимного підлітка та орієнтуватися на тип певної віктимної поведінки. Дослідниця також акцентує увагу на тому, що системоутворюючими чинниками є стратегії родинного виховання (особливо з боку батька) та відсутність у підлітка відчуття соціальної підтримки, що накладається на специфіку віку.

В. Коновалов [66], Д. Рівман, В. Устінов [137; 138] поділяють віктимологічну профілактику на первинну та вторинну. Первинна – це профілактика, яка проводиться на докримінальному етапі й спрямована на попередження виникнення провокуючої поведінки. Вона передбачає комплексний вплив на всі чинники віктимності (демографічні, вікові, особистісні, дізонтогенетичні, психопатологічні та

ситуаційні), що зумовлюють виникнення віктимної поведінки підлітка. Власне така профілактика передбачає ознайомлення неповнолітніх з основами віктимології, способами попередження насилля тощо. Вона, як правило, здійснюється у сім'ях, навчальних закладах, формальних об'єднаннях підлітків. Профілактика передбачає навчання неповнолітніх та оволодіння ними певними навичками поведінки в нестандартних ситуаціях, формування культури спілкування та безконфліктної поведінки серед інших.

Вторинна – передбачає роботу з жертвами злочинів, що включає попередження негативної динаміки посттравматичного стресу, ремісії віктимної поведінки та корекцію актуальної поведінки за ситуацією (розгляд причин виникнення віктимонебезпечної ситуації, аналіз взаємодії з злочинцем тощо). Профілактика передбачає проведення бесід з неповнолітніми, які вже реалізували віктимну поведінку, мають віктимний досвід та неодноразово потрапляли у віктимонебезпечні ситуації. Такі підлітки не розуміють небезпеки, безтурботно ставляться до дій інших людей, провокують їх на протиправні вчинки. У межах такої профілактики надається медико-психологічна допомога жертвам насилля з метою купування психічних розладів, які виникли у наслідок злочину, забезпечується попередження суїцидальних тенденцій та вторинної віктимізації.

Слід звернути увагу й на те, що для проведення віктимологічної профілактики найбільш акцентованою є індивідуальна робота з підлітками, які вже стали жертвами злочинів [41; 57; 120; 168]. Але це, здебільшого, профілактика вторинної віктимності. Робота щодо вияву неповнолітніх із підвищеною віктимогенною вразливістю практично не проводиться, що зумовлено складністю самого процесу віктимпрофілактики та відсутністю методичного інструментарію, за допомогою якого можливо встановлювати підлітків з підвищеною віктимністю.

Індивідуальна профілактика підвищеної віктимогенної вразливості підлітків повинна враховувати, перш за все, їхні психологічні властивості, як то: когнітивну неспроможність, некритичне ставлення до себе та інших, необачність, пасивність, агресивність, підвищену сором'язливість, сугестивну залежність тощо. Для цього потрібно розробляти спеціальні соціально-психологічні, віктимологічні програми як з вияву таких підлітків, так і з психологічної корекції зазначених властивостей.

Разом із цим, у роботі з прогнозування та попередження віктимних проявів підлітків слід враховувати певні принципи.

Так, принцип вірогідності передбачає: якщо оцінку певного явища, сутність якого невідома, неможливо зробити – слід керуватися тою інтерпретацією, яка виявляється найбільш вірогідною та прийнятною.

Принцип відносності передбачає, що певні явища не можуть бути абсолютними, а тому зв'язок між явищами, які залежать від прогнозованого об'єкту, об'єму інформації та здатності точного його виміру, визначає рівень відносності результатів прогнозування [86].

Принцип системності означає, що передбачення віктимогенної вразливості є тільки ланцюгом у системі загального прогнозу віктимної активності індивіда, а отже прогнозування його віктимних вчинків є таким, що відповідає вірогідності прогнозу.

Як зазначає Д. Рівман, прогнозування індивідуальної віктимної поведінки відноситься до типу пошукових, за яким прогнозування стану об'єкта відбувається шляхом умовного продовження в майбутньому тенденції його розвитку в минулому та теперішньому [138].

Проте власне віктимологічна профілактика передбачає зниження рівня віктимогенного потенціалу індивіда, а він інтенціонально закладений у його психологічних якостях і властивостях. Відтак, потрібно змінювати психологічний профіль індивіда. При цьому важливими залишаються й

умови, в яких він здійснює власну життєдіяльність та реалізує свою віктимність.

На думку фахівців (В. Авдєєва, Е. Баранов, В. Девятко, Ю. Ємельянов, В. Лабунська, Л. Петровська, В. Федотов та ін.), на сьогодні, серед методів психокорекції та мінімізації віктимних проявів індивіда найбільш дієвими виявляються соціально-психологічні тренінги, індивідуально-психологічне консультування, аутогенне тренування та самоаналіз поведінки [2; 51; 53; 78; 117; 154].

Разом із цим ми вважаємо, що для мінімізації віктимогенної вразливості підлітків найбільш дієвим виявляється використання соціально-психологічного тренінгу (СПТ), під час якого неповнолітні навчаються переборювати та долати віктимонебезпечні ситуації, на підставі оволодіння знаннями та навичками конструктивної поведінки, а також мобілізації власних психологічних ресурсів.

Загальновідомо, що СПТ спрямований на оволодіння певними соціально-психологічними знаннями, розвиток комунікативних здібностей персоналу, навичок рефлексій, здатності аналізувати ситуацію, поведінку, стан як членів групи, так і власні, уміння адекватно сприймати себе та оточуючих. При цьому виробляються і корегуються норми індивідуальної поведінки та міжособистісної взаємодії, а також розвивається здатність гнучко реагувати на ситуацію, швидко перебудовуватися в різних умовах життєдіяльності [26].

СПТ проводиться як із спеціально підібраними для цієї мети групами, так і з реально існуючими соціальними групами (учнівський клас, студентська група, виробнича бригада тощо). Якщо в першому випадку частіше переслідуються індивідуальні психокорекційні цілі, то у другому – задачі полягають у поліпшенні соціально-психологічного клімату в колективі.

СПТ – один із методів активного навчання та психологічної дії, який здійснюється в процесі інтенсивної групової взаємодії й спрямований на підвищення компетентності у сфері спілкування, в якому загальний принцип активності клієнта доповнюється принципом рефлексії над власною поведінкою та поведінкою інших учасників групи. Для такої рефлексії та саморефлексії в групі створюються максимально сприятливі умови у вигляді можливості отримати зворотній зв'язок на поведінку кожного учасника від тренера або членів групи.

Загальна мета СПТ – підвищення компетентності у сфері спілкування, що конкретизується вирішенням різних завдань під час його проведення. СПТ проводиться в групах із 8-12 членів під керівництвом психолога, що пройшов спеціальну підготовку [26].

Як зазначають фахівці, результативність СПТ у вирішальному ступені залежить від дотримання у групі таких принципів, як активність на заняттях, принцип відкритого зворотного зв'язку, принцип «тут і тепер», довірливість у спілкуванні [51; 108; 112; 117; 159; 161].

Принцип активності на заняттях передбачає вивчення та аналіз різних аспектів соціально-психологічної взаємодії людини з навколишнім ціннісно-нормативним середовищем або реальним її носієм. Спілкування в ситуаціях, що моделюють або відтворюють різні аспекти цієї взаємодії, та корекція особистісного смислового поля, стратегії взаємодії можуть здійснюватися в результаті реагування на той або інший стиль зовнішньої дії, спілкування або вирішення психологічної задачі. Усі члени групи повинні брати активну участь у роботі, якщо хочуть одержати інформацію про те, як вони реагують, поведуться, мислять, відчувають та спілкуються в конкретній ситуації, а також про те, що можна зробити для оптимізації особової стратегії взаємодії.

Під принципом зворотного зв'язку розуміється короткий, аргументований та конструктивний вислів

кожним членом групи своїх міркувань про значення, способи дозволу різних проблем, власний стиль діяльності та спілкування, про порівняльні ефективності тих або інших способів поведінки в спеціально змодельованих ігрових ситуаціях, про успішність виконання поставлених на заняттях задачах. Саме завдяки активному використуванню зворотного зв'язку, учасники тренінгу дістають унікальну можливість дізнатися, як сприймаються очима інших людей їх манера спілкування, стиль індивідуальної бесіди, міркування, думки, ті або інші індивідуальні поведінкові реакції. Тут комунікативне особистісне поле значень, особливості оцінок, уміння, навички кожного учасника тренінгу оцінюються не абстрактно, а стосовно його поведінки в проблемних ситуаціях, що моделюють його стиль взаємовідношення з навколишнім середовищем. Усе це створює передумови для корекції навичок та умінь спілкування, а також для взаємодії учасників під час проведення тренінгу.

Принцип «тут і тепер» передбачає обмеження, які психолог вводить на груповому занятті. Обговоренню підлягають лише ті особові прояви, характеристики спілкування учасників, які можна спостерігати в ході заняття. Дотримання одного з головних принципів СПТ орієнтує учасників на наочну, цілеспрямовану, сумісну роботу, дає можливість обговорювати матеріал, значущий для всіх членів групи, а не тільки учасника випадку. Це дозволяє підвищити емоційну включеність і мотивацію до занять. Дія принципу «тут і тепер» виключає психологічний відхід кого-небудь із учасників групової роботи, його відчужену позицію відносно вислову або критики на свою адресу. Окремі члени групи, що налаштовують себе на фантазування та розгляд випадків та історій, свідками яких вони не були, повинні блокуватися групою.

Від дотримання принципу довірливості в спілкуванні багато в чому залежить повчальний ефект тренінгу. Лише

довірлива, доброзичлива атмосфера в групі створює можливість для ненормативних та щирих висловів учасників за усіма обговорюваними проблемами. Довірливість тут не тільки виступає як колективний експерт відносно кожного учасника, але й покликана скоректувати спілкування, особистісний стиль взаємодії учасників у ході виконання вправ, що моделюють ті або інші сторони професійної діяльності.

Отже, створення та підтримка в групі клімату максимальної психологічної довіри та відвертості – одна з центральних задач керівника тренінгу. Її вирішенню може сприяти спеціальна організація групового простору під час проведення занять.

Зазвичай у роботі використовується прийом розташування учасників по колу, обличчям один до іншого. Керівник занять як рівний учасник СПТ знаходиться в загальному крузі. Мета такого розташування – зміна у членів корекційної групи стереотипних установок та уявлень про те, як повинні проводитися та організовуватися заняття, яку роль повинен виконувати в них керівник.

Окрім зазначених основних принципів, що зумовлюють успішність проведення СПТ, важливо дотримуватися й тих принципів, що відображають особливості учасників у взаємозв'язках та взаємодіях під час спільної роботи. До таких принципів відносяться:

– добровільність та конфіденційність участі в СПТ, які вимагають збереження учасниками таємниці інформації, одержаної від інших учасників у процесі проведення СПТ;

– персоніфікація висловів, яка вимагає від учасників відкритого висловлювання власної думки, зняття захисних реакцій, готовності прийняти відповідальність за свою позицію;

– рівність усіх учасників, визнання особистісних норм кожної людини;

– безпека учасників і захищеність кожного з них;

– акцентування мови відчуттів, яке включає в себе вільне вираження власних відчуттів, що виникають у процесі спілкуванні, та відкрите передавання іншим, які ці відчуття викликають;

– безсторонність та усвідомлення особистісних блокуючих ролей;

– схвалення та взаємопідтримка учасниками один одного та екологічність комунікацій, інтелектуальний та емоційний ризик;

– гнучкість рольової тактики.

Дотримання принципів СПТ дозволяє вирішити подвійну організаційну задачу. З одного боку, забезпечити позицію кожного учасника заняття, яка характеризується активністю, партнерством, об'єктивуванням поведінки та дослідницькою спрямованістю, з іншого – надати керівнику можливість обрати оптимальну тактику проведення заняття. Тут найпродуктивнішими варіантами заняття визнається орієнтування групи на керівника, центрування групи на учасника, підтримка сумісної відповідальності. Окремий обраний варіант або їх поєднання забезпечує максимально ефективну реалізацію можливостей соціально-психологічного тренінгу.

На думку О. Єлісеєва [50], заняття методом соціально-психологічного тренінгу включає чотири етапи:

1) створення єдиного психологічного простору, а також зворотного зв'язку (окремий учасник, вся група та навпаки);

2) проведення дискусій, рольових ігор, діалогу або інтерв'ювання для створення рефлексивних ситуацій;

3) рішення конкретних задач, оволодіння знаннями, навичками, уміннями, а також досягнення інших розвивальних або корегуючих цілей;

4) відновлювальні вправи релаксації для зняття психологічної напруги та підбиття підсумків заняття.

Кожен етап, у свою чергу, передбачає відповідні фази:

- визначення цілей, теми дискусії, характеру проблеми, орієнтацію на них учасників заняття;
- кругову дискусію з обговорення проблеми, збір інформації, думок, нових ідей, пропозицій від всіх її учасників;
  - упорядкування інформації та її обговорення;
  - обґрунтування альтернатив і сумісна їх оцінка;
  - підбиття підсумків дискусії, сумісне резюмування;
  - зіставлення цілей заняття з одержаним результатом;
  - зняття психологічного навантаження, підбиття підсумків заняття.

Усі методи СПТ орієнтуються на широке використання повчального ефекту групової взаємодії, включення в сценарій заняття елементів творчого пошуку, широкого застосування різних видів моделювання. При цьому найбільш поширеними варіативними методами СПТ є групові дискусії та ігри.

Групова дискусія як метод СПТ передбачає колективне обговорення якої-небудь проблеми з метою дійти загальної думки. У ході дискусії відбувається зіставлення думок із обговорюваної проблеми. Її цінність полягає в тому, що завдяки принципу зворотного зв'язку та майстерності керівника дискусії кожен учасник тренінгу дістає можливість побачити, які існують індивідуальні відмінності людей у баченнях і поясненнях одних і тих самих ситуацій.

Серед ігрових методів СПТ найбільшого поширення набули ділові та рольові ігри. У діловій грі більше уваги приділяється відпрацюванню взаємодії учасників гри в різних соціальних ситуаціях і набагато менше – аналізу міжособистісних відносин, причинам і мотивам учинкам учасників конфліктної ситуації. На думку Ю. Емельянова, основний акцент робиться на «інструментальному аспекті навчання» [46, с. 73].

У рольовій грі предмет вивчення складають закономірності міжособистісного спілкування, що розуміється в єдності трьох його сторін: комунікативної, перцептивної та інтерактивної. Рольова гра – це групова дискусія, але «в особах», де кожному з учасників пропонується виконати роль відповідно до його уявлень про характер поведінки учасника, а також ситуації, яку пропонується розіграти за ролями. Решта учасників тренінгу виступають як глядачі-експерти, яким належить обговорити лінії поведінки кожного та визначити вірішальну.

Разом із цим, слід констатувати те, що віктмигоенно вразливий індивід, який потребує цілеспрямованої, систематичної психологічної допомоги, повинен самостійно усвідомлювати її необхідність. Саме такий усвідомлений підхід посилює ефективність та результативність психологічної допомоги та підтримки.

3.2. Програма соціально-психологічного тренінгу «Оптимізація поведінки підлітків у конфліктних ситуаціях»

За результатами емпіричного дослідження було з'ясовано, що одним із головних чинників підвищення віктмигоенної вразливості підлітків є неспроможність ними конструктивно вирішувати конфлікти та ефективно долати ситуації конфліктної взаємодії з оточуючими. Також було зазначено, що найбільш дієвим способом подолання негативних тенденцій віктимізації підлітків є соціально-психологічний тренінг, як один із методів активного навчання та психологічної дії, що здійснюється в процесі інтенсивної групової взаємодії й спрямованої на підвищення компетентності у сфері спілкування, в якому загальний принцип активності клієнта доповнюється

принципом рефлексії над власною поведінкою та поведінкою інших учасників групи.

Разом із цим, за даними попередніх досліджень, в яких були запропановані соціально-психологічні тренінги щодо подолання конфліктності, близько 60-70% їхніх учасників указали в самозвітах, що завдяки тренінгам вони змінили власну поведінку в конфліктах, і тепер прагнуть не вдаватися до конфронтаційних способів вирішення міжособистісних проблем [50; 54; 180].

На підставі теоретичного аналізу та емпіричного вивчення проблеми віктимізації підлітків у сучасних умовах життєдіяльності нами була розроблена програма соціально-психологічного тренінгу «Оптимізація поведінки підлітків у конфліктних ситуаціях», що повинна була сприяти виробленню та подоланню віктимонебезпечних тенденцій у поведінці неповнолітніх.

Мета тренінгу полягала в оволодінні підлітками вміннями та навичками конструктивного вирішення конфліктних ситуацій. Це забезпечувалося як унаслідок розвитку їхніх особистісних якостей (мотиваційних, когнітивних, емоційних), так і вироблення ефективних алгоритмів поведінки в конфліктних ситуаціях.

Основними принципами розробленої програми СПТ виступили:

– *принцип системності*, який передбачає врахування не тільки психологічних якостей та властивостей індивіда, а й умов її життєдіяльності (родинний та екологічний контексти), а також прояви інтерференції в її соціальній активності;

– *принцип єдності діагностики та корекції*, що має на увазі цілісність процесу надання психологічної допомоги та проведення діагностичних процедур;

– *принцип екологічного розвитку* потенціалу особистості, в якому акцент робиться на визнанні пріоритету загальнолюдських цінностей та єднанні індивіда з природою;

– *принцип комплексності*, що відтворюється у поетапному здійсненні профілактичних, консультативних, корекційних і супроводжувальних прийомів;

– *принцип інтенціональності* – визнання внутрішньої свободи особистості, віри в її спроможність щодо власної зміни;

– *принцип зворотного зв'язку*, що передбачає наявність порівняльного ефекту стилів поведінки у спеціально змодельованих ігрових ситуаціях;

– *принцип прогностичності*, за яким можливо встановити пролонгованість стійких змін у виборі стилів поведінки випробуваних у певній часовій перспективі.

Основними завданнями запропонованого соціально-психологічного тренінгу були:

– навчання методам знаходження оптимального рішення в конфліктних ситуаціях;

– навчання неупередженому оцінюванню конфліктної ситуації;

– допомога підліткам у корегуванні їхньої поведінки в бік зниження її конфліктності (запобігання егоцентризму, нестриманості, емоційної невірноваженості, формування толерантності);

– розвиток умінь та навичок командної взаємодії.

СПТ складався з семи блоків, а його проведення було розраховано на чотири тижня, по 2 години кожного робочого дня. Основний зміст програми СПТ «Оптимізація поведінки підлітків у конфліктних ситуаціях» наведений у табл. 3.1.

Таблиця 3.1

**Програма соціально-психологічного тренінгу
«Оптимізація поведінки підлітків у конфліктних
ситуаціях»**

Змістовні блоки та заплановані заходи	Мета реалізації змістовних блоків	Очікувані результати корегувальних впливів
1	2	3
<p>Блок 1. Знайомство з групою, цілями тренінгу та його правилами. Ознайомлення з поняттям «конфлікт» його причинами, оволодіння техніками активного слухання.</p>	<p>Формування довірливого стилю спілкування у процесі налагодження контактів та відповідних емоційних установок.</p>	<p>Установлення довірливих та доброзичливих стосунків із членами групи. Когнітивна рефлексія теоретичного матеріалу та технік активного слухання.</p>
<p>Блок 2. Виконання психологічних вправ: «Нахабник», «Конфлікт», «Відкритий конфлікт», «Грабжик» (В. Петрусинський); «Складності взаєморозуміння» (І. Малкіна-Пих); «Спілкування» (Л. Орбан-Лембрик); «Бар'єри взаємодії», «Компліменти» (Л. Верейна, В. Третьяченко).</p>	<p>Згуртування групи. Засвоєння конструктивних стереотипів поведінки в конфліктних ситуаціях і подолання бар'єрів взаємодії з іншими людьми. Розгляд зовнішньої та внутрішньої сторін конфлікту.</p>	<p>Навчання конструктивному вирішенню конфліктних питань, вміння встановлювати ефективну комунікацію з іншими в процесі подолання існуючих суперечок.</p>

Продовження табл. 3.1

1	2	3
<p>Блок 3. Вирішення конкретних конфліктних ситуацій. Вибір альтернативних стилів поведінки в конфліктних ситуаціях (тренінгові вправи: «Бійка, дебати або гра», «Око за око, або вибачення образи», «Асертивне ставлення до інших» (В. Макаров, Г. Макарова, В. Ромек)).</p>	<p>Вирішення завдань із конкретними конфліктними ситуаціями та усвідомлення вибору дієвої, конструктивної альтернативи поведінки.</p>	<p>Рефлексія підлітками чинників та умов, через які виникають конфлікти в конкретних життєвих ситуаціях. Засвоєння співробітництва та компромісу як ефективних альтернатив суперництву та пристосуванню у конфліктній взаємодії.</p>
<p>Блок 4. Аналіз конфліктів на підставі вирішення ситуаційних завдань (рольові ігри: «Зустріч із працівником ДАІ», «Розмова з директором школи», «Автобусний квиток», «Черга») в авторський розробці.</p>	<p>Розвинення у підлітків навичок оцінки конфліктної взаємодії та пошук продуктивних варіантів вирішення конфліктів.</p>	<p>Набуття досвіду вирішення ситуаційних конфліктів на підставі знаходження продуктивних варіантів його розв'язання.</p>
<p>Блок 5. Проведення тренінгових занять за темами: «Як я переживаю конфлікт з товаришем», «Домовитися або посваритися», «Вибір альтернатив – яструб, страус або голуб» (О. Борисов, В. Бойко); «Позитивне переформування» (І. Малкіна-Пих).</p>	<p>Усвідомлення суб'єктивних переживань та установок, які призводять до конфліктних ситуацій. З'ясування альтернатив у виборі дієвого стилю поведінки у конфлікті.</p>	<p>Уміння рефлексувати емоційні та когнітивні стани, спроможність вибору дієвого стилю поведінки в конфлікті.</p>

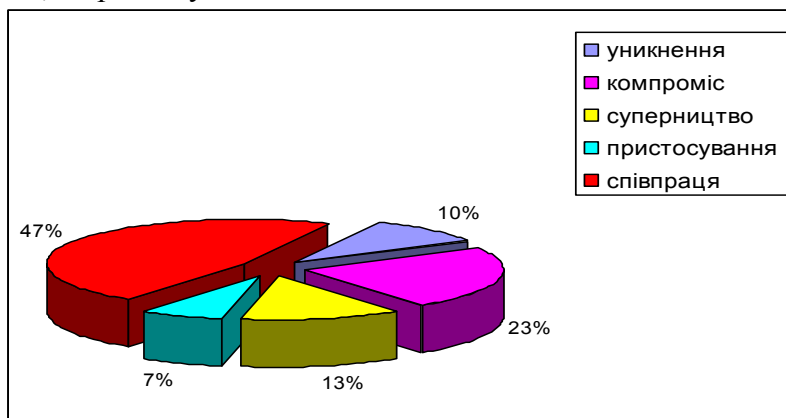
Продовження табл. 3.1

1	2	3
<p>Блок 6. Навчання ефективного спілкуванню та конструктивної поведінки у конфліктних ситуаціях. Психологічні вправи: «Мистецтво критики», «Я тебе не розумію», «Треба домовитися», «Толерантне ставлення», «Єднання» (R. Dreikurs, P. Resick); «Конфліктна розмова» (І. Малкіна-Пих).</p>	<p>Закріплення знань у підлітків з ефективного спілкування та конструктивної поведінки у конфліктах. Розвиток навичок конструктивної критики та формування умінь приймати оптимальні рішення в складних конфліктних ситуаціях.</p>	<p>Оволодіння навичками ефективного спілкування, конструктивної критики, самопрезентації та толерантного ставлення до співрозмовників.</p>
<p>Блок 7. Підбиття підсумків і з'ясування суб'єктивних змін, які відбулися у підлітків щодо вибору ними конструктивних стилів поведінки у конфліктних ситуаціях. Проведення повторного тестування.</p>	<p>Перевірка засвоєних знань та навичок конструктивної поведінки у конфліктних ситуаціях і встановлення взаємопорозуміння з іншими.</p>	<p>Набуття підлітками позитивного досвіду щодо застосування конструктивних стратегій поведінки у конфліктних ситуаціях і рефлексія установок на позитивну взаємодію з іншими.</p>

3.3. Результати формувального експерименту та оцінка ефективності психокорегувальних впливів

Наслідками реалізації психокорегувальних впливів, що були реалізовані під час проведення соціально-психологічного тренінгу «Оптимізація поведінки підлітків у конфліктній ситуації», стали позитивні зрушення у виборах випробуваними-підлітками стилів поведінки у конфліктних

ситуаціях. Збільшився відсоток тих підлітків, які стали більш конструктивно підходити до вирішення конфліктів. Повторне дослідження за тестом К. Томаса показало, що серед підлітків, які випробовують достатньо високий рівень віктимогенної вразливості, збільшилася кількість тих, які стали обирати такі стилі поведінки у конфлікті, як компроміс і співробітництво й, відповідно, знизився відсоток підлітків, що раніше, переважно, обирали або суперництво, або пристосування. Результати, які наведені на рис. 3.1 свідчать, що суперництво як стратегію виходу з конфліктної ситуації стали обирати тільки 13% підлітків, співробітництво вже 47%, компроміс – 23%, уникнення – 10%, а пристосування – тільки 7%.

Рис. 3.1. Сегментограма вибору стилів поведінки підлітками у конфліктних ситуаціях після психокорегувальних впливів

Отже, можна стверджувати про наявність позитивних зрушень у поведінці випробуваних-підлітків, а оскільки конфлікти виступають значущим чинником та умовою підвищення їхньої віктимності, а артикуляція позитивних стратегій поведінки у конфліктних ситуаціях, безумовно,

впливає на загальне зниження їхньої віктимогенної вразливості.

Разом із цим, були зроблені констатації стосовно відмінностей у змінах вибору стилів поведінки в конфлікті серед підлітків із різних місць мешкання (див. табл. 3.2). Так, випробувані-підлітки з м. Луганська, переважно, залишаються готовими до суперництва, з м. Северодонецька – до пристовування, а з м. Євпаторії – здебільшого до співробітництва.

Таблиця 3.2

Вибір стилів поведінки підлітками із різних місць мешкання у конфліктних ситуаціях до та після психокорегувальних впливів (N=157)

Стилі поведінки	Випробувані-підлітки (у %)					
	м. Луганськ		м. Северодонецьк		м. Євпаторія	
	до	після	до	після	до	після
Суперництво	29,54	23,17	27,13	21,63	14,88	7,13
Компроміс	19,34	23,63*	17,82	19,5	27,78	29,07*
Уникання	6,83	9,65**	10,54	13,5**	18,64	23,43*
Пристосування	26,78	21,22	26,37	22,89	13,56	11,26
Співробітництво	17,51	22,33*	18,14	22,48*	25,14	29,11*

Примітка: * $p \leq 0,01$; ** $p \leq 0,05$

Таким чином, за результатами відсоткового співвідношення можна зробити загальний висновок про те, що психокорегувальні впливи сприяли збільшенню відсотка тих підлітків, які усвідомили перевагу вибору стратегії співробітництва або кооперації у конфліктних ситуаціях.

Разом із цим, результатами психокорегувальних впливів у групах хлопців і дівчат також стали певні позитивні зрушення у виборі стилів поведінки і деяка різниця між ними. Так, хлопці меншою мірою виявили стильову редукцію, ніж дівчата. Відсоток хлопців, що

змінили стратегії суперництва на співробітництво та пристосування на компроміс був відносно невеликим (менше 5%). Проте серед дівчат цей показник був значно більшим – майже 12% та 15% відповідно. Наявність такої «гендерної різниці» ми вбачає у тому, що значна частина випробуваних-хлопців – це представники з неповних родин, з великого (м. Луганськ) або екологічно-несприятливого (м. Сєвєродонецьк) міста.

Крім цього, артикульованим виявляється й те, що серед підвищено віктимних хлопців більше індивідів, які гостро переживають підліткову кризу та незавершеність стадії встановлення психологічної автономії. Такі хлопці не відчують власного «Я», постійно знаходяться у стані опору та виявляються неспроможними до усвідомлення конструктивних ліній поведінки.

Слід зазначити й те, що у підлітків-дівчат, які володіють підвищеною віктимогенною вразливістю, соціальна активність хоча й спрямована на збереження певної автономії життєдіяльності, що має реалізацію домінуючого мотива самозбереження у ситуації небезпеки (наприклад, вибір стилю пристосування), така активність, здебільшого, не має ригідних форм прояву. У підлітків-хлопців навпаки, збереження відносної автономії життєдіяльності – це ригідність поведінкових установок (віктимних), навіть у ситуаціях, коли вони себе не виправдовують.

У цьому контексті, доцільним є посилання на підхід російського дослідника Е. Самовічева [148], стосовно розгляду психологічного механізму вбивства. Але не з огляду формування особистості насильницького злочинця, а з огляду формування віктимної особистості підлітка-хлопця.

Як вже зазначалося, серед підвищено віктимних випробуваних-хлопців значний відсоток виховується у неповних родині і вони мешкають у м. Луганську та

Севєродонецьку. З бесід було встановлено, що всі вони зазнають труднощів в адаптації до сучасних умов життя й постійно акцентують увагу на власній незалежності. Але насправді такі випробувані є залежними особистостями, які мають неусвідомлений конфлікт, що виявляється у стосунках із оточуючими. Причина цього полягає в тому, що в дитинстві такі підлітки були частково або повністю відхилені матерями й це стало загрозливим чинником їхнього існування. Але у дитини послаблення біологічної та психологічної залежності від матері відбутися не могло, оскільки вона потребувала як задоволення вітальних потреб, так і потреби у безпеці. Усе це викликало психічну напругу всіх життєзабезпечувальних функцій та призводило до труднощів у процесі отримання незалежності, самостійності й особистісної автономії, що у свою чергу призводило до затримання розвитку психічних функцій, засвоєння соціального досвіду та психосоціальної диференціації. З часом дитина стала відчувати обмеження можливостей адаптації в різних соціальних ситуаціях, у зміні обставин. Отже, є всі підстави стверджувати про сформованість у такої дитини комплексу неповноцінності.

Уже в підлітковому віці хлопці починають випробовувати захистні форми активності: навмисне підкреслювання незалежності (переоцінка власного «Я») або демонстрування повної залежності від інших та обставин (абсолютний конформізм). У першому випадку такі хлопці обирають суперництво, як стиль поведінки в конфліктних ситуаціях, а у другому – пристосування. Проте і перший, і другий стилі виявляються неконструктивними та такими, що підвищують віктимогенну вразливість підлітків. При цьому психологічний зміст такого вибору полягає в тому, що підлітки змушені змінювати власну позицію в ситуації, коли їхні взаємовідносини з нею набувають біологічно значущого, вітального характеру. Як стає зрозумілим, побороти такі прояви тільки на підставі

застосування СПТ виявляється неможливим. Формування комплексу неповноцінності відбувається на найраніших етапах життя людини, а отже психокорекційна робота з такими підлітками має бути побудована на принципах психоаналізу або глибокої психотерапії.

Результати психокорегувальних впливів щодо зміни стратегій поведінки у конфліктних ситуаціях, у групах хлопців і дівчат до та після реалізації тренінгової програми наведені у табл. 3.3 та 3.4 відповідно.

Таблиця 3.3

Зміни у виборі стилів поведінки випробуваних-хлопців у конфліктних ситуаціях до та після психокорегувальних впливів

Стилі поведінки	Констатувальний етап (n=125) M±t	Формувальний етап (n=67) M±t	Значення t-критерію Стьюдента	Рівень значення p
Суперництво	39,7±2,8	34,7±2,1	1,97	≤0,05
Компроміс	14,2±2,6	16,9±2,4	2,23	≤0,05
Уникання	17,2±2,4	19,3±2,4	3,31	≤0,05
Пристосування	28,9±1,7	26,3±2,7	2,07	≤0,05
Співробітництво	7,9±0,8	14,2±1,2	3,65	≤0,05

Таблиця 3.4

Зміни у виборі стилів поведінки випробуваних-дівчат у конфліктних ситуаціях до та після психокорегувальних впливів

Стилі поведінки	Констатувальний етап (n=125) M±t	Формувальний етап (n=90) M±t	Значення t-критерію Стьюдента	Рівень значення p
Суперництво	18,2±1,4	13,8±2,3	1,96	≤0,05
Компроміс	22,7±1,6	29,8±1,4	2,44	≤0,05
Уникання	33,4±3,1	34,9±2,7	3,32	≤0,05
Пристосування	23,9±2,4	22,1±2,4	2,12	≤0,05
Співробітництво	23,9±1,2	34,4±1,8	3,31	≤0,05

Таким чином кореляційний аналіз (за t-критерієм Стьюдента) засвідчив, що реалізовані психокорегувальні впливи у межах проведеного соціально-психологічного тренінгу в групах віктимних хлопців і дівчат є статистично достовірні ($p \leq 0,05$). Тобто реалізація соціально-психологічної програми «Оптимізація поведінки підлітків у конфліктній ситуації» мала позитивні наслідки та сприяла конструктивізації вибору стратегій поведінки підлітків у конфліктній ситуації, а разом із цим – зниження рівня їхньої віктимогенної вразливості.

ВИСНОВКИ

Узагальнення результатів теоретико-емпіричного дослідження психологічних особливостей віктимогенних властивостей та якостей особистості у підлітковому віці дало можливість зробити такі висновки.

1. У зарубіжній та радянській, вітчизняній психологічній науці проблема віктимності особистості, здебільшого, розглядається в контексті існуючих психологічних підходів і концепцій. При цьому зарубіжні дослідники наполягають на інтра- та інтерпсихічних проявах індивіда, а радянські та вітчизняні – на соціальному контексті, в якому відбувається розвиток і становлення особистості. На думку ряда вчених, індивіди свідомо або несвідомо обирають соціальну роль жертви (установку на безпорадність, небажання змінювати власне становище без утручання ззовні, низька самооцінка, заляканість, засвоєння віктимних стереотипів поведінки), постійно втягуються у різні криміногенні та кризові ситуації з підсвідомою метою одержати якомога більше співчуття, підтримки з боку інших, або виправдовування рольової позиції жертви.

2. Підлітковий вік традиційно вважається найважчим у виховному відношенні та є найбільш амплітудним віковим кризисом. Під час фізіологічної перебудови організму в підлітків виникають відчуття тривоги, з'являється підвищена збудливість та емоційна нерівновага, а особливості самосвідомості та самооцінки безпосередньо відтворюються в їхній поведінці. При заниженій самооцінці підліток недооцінює власні можливості, прагне до виконання тільки найпростіших задач, що заважає його розвитку. При завищеній самооцінці підліток переоцінює власні можливості, прагне виконати те, з чим неспроможний впоратися, що також негативно позначається на розвитку його особистості.

Важливою умовою формування особистості підлітка є сім'я та конгруентний виховний вплив матері й батька, за якого неповнолітні не випробовують гіперопіку дорослих або їхнє жорстоке ставлення, а також знаходження у сприятливих соціально-психологічних умовах мікро- та макросередовища.

3. Віктимогенність індивіда – це набуті ним фізичні, психологічні, соціальні риси та ознаки, які можуть зробити його схильним до перетворення у жертву як суб'єктивних, так і об'єктивних обставин. На рівень віктимогенності впливають як внутрішні (мотиваційні, когнітивні, вольові, онтогенетичні, психопатологічні тощо), так і зовнішні (рання десоціалізація внаслідок деструкції родини, оточення, умови мешкання тощо) чинники, що в сукупності зумовлюють виникнення їхньої інтерференції (взаємне збільшення результуючої амплітуди віктимності).

Підлітковий вік має чинники ризику, які можуть призвести до формування певного «запускового» психологічного механізму віктимної поведінки особистості. Це: підвищений егоцентризм; схильність до опору, упертості, протесту, боротьби проти авторитетів; амбивалентність і парадоксальність характеру; прагнення до невідомого та ризикованого; загострене прагнення до дорослішання (соціальний імпрінтінг); прагнення до незалежності та відриву від родини; незрілість моральних переконань; хворобливе реагування на пубертатні зміни та події, нездатність прийняти власну сексуальність, що формується; схильність перебільшувати ступінь складності проблем; криза ідентичності; деперсоналізація та дереалізація в сприйнятті себе та навколишнього світу; негативна або несформована Я-концепція; гіпертрофовані поведінкові реакції (емансипації, групування, захоплення, гіперкомпенсація тощо); низька переносимість труднощів; перевага пасивних стратегій у подоланні стресових ситуацій.

Таким чином, віктимна поведінка підлітка це багатовимірний феноменом, який зумовлений порушенням довільної регуляції поведінки, що є результатом розвитку вікових когнітивних особливостей та емоційно-вольових розладів та реалізацією неефективних стратегій поведінки, що врешті-решт сприяє перетворенню підлітка з потенційної жертви в реальну.

Усе зазначене свідчить про те, що підліткова віктимність – це потенційний комплекс психологічних, фізіологічних і соціальних властивостей та якостей, які зумовлюють нездатність підлітка сприймати небезпечну життєву ситуацію, її основний зміст і соціальні наслідки та виробляти й реалізовувати ефективні стратегії поведінки у віктимно-небезпечних умовах навколишнього середовища.

Природу віктимності можна визначити як психологічний розлад, причиною якого є незавершеність однієї з найбільш важливих стадій розвитку в ранньому дитинстві – стадії встановлення психологічної автономії. Головними умовами у генезі віктимізації підлітка виступає уся симптоматика підліткової кризи та умови соціального середовища, в яких підліток відчуває власне «Я».

4. Емпіричні студії дозволили скласти психологічний портрет підлітка, якому притаманний високий рівень віктимогенної вразливості. Це неповнолітній (переважно хлопець), який мешкає в достатньо великому індустріальному місті (несприятливе соціальне та природне середовище), виховується в неповній родині (переважно матір'ю), має завищений або занадто низький рівень тривожності, завищено або занадто низьку самооцінку та рівень домогань, є схильним до проявів ризику, неспроможний конструктивно вибудувувати відносини з оточуючими, оскільки обирає неефективні стилі поведінки – суперництво та пристосування, що призводить або до ескалації конфлікту й як наслідок – до швидкої реалізації віктимної поведінки, або до дефіцитарної деформації

особистості, або до її деперсоналізації, що втілюється у сформований конструкт «Я-жертва».

5. Розроблена програма «Оптимізація поведінки підлітків у конфліктній ситуації» мала позитивні наслідки та сприяла конструктивізації вибору стилів поведінки підлітків у конфліктній ситуації та зниженню загального рівня їхньої віктимогенної вразливості. Встановлено, що дівчата у більшому ступені, ніж хлопці спроможні до стильової редуції. Причина цього полягає у тому, що хлопці з підвищеним рівнем віктимогенної вразливості та конфліктною поведінкою мають не тільки інтрапсихічні проблеми, а й проблеми, які пов'язані з негативним впливом родини та урбанізованого, екологічно-несприятливого середовища.

При цьому підлітки, які виявилися неспроможними до редуції таких неконструктивних стилів поведінки у конфлікті як суперництво та пристосування, переживають труднощі в адаптації до сучасних умов життя й постійно ведуть боротьбу за власну незалежність (автономію). Джерело боротьби – у подіях раннього дитинства, коли такі підлітки були частково або повністю відхилені матерями й це стало загрозливим чинником їхнього існування. Але це не послабило біологічну та психологічну залежність від матері, оскільки від неї залежало задоволення як вітальних потреб, так і потреби у безпеці. Це викликало психічну напругу всіх життєзабезпечуючих функцій та призводило до труднощів у процесі отримання незалежності, самостійності й особистої автономії, що, у свою чергу, призводило до затримки розвитку психічних функцій, засвоєння соціального досвіду та психосоціальної диференціації, у цілому – формуванню комплексу неповноцінності. Проте у підлітковому віці з'являються захистні форми активності (гіпертрофована артикуляція незалежності або залежності), унаслідок яких неповнолітні обирають або суперництво, або пристосування як стилі поведінки в конфліктних ситуаціях.

Але і перший, і другий стилі виявляються неконструктивними та такими, що підвищують їхню віктимогенну вразливість. За таких умов застосування соціально-психологічного тренінгу з оптимізації стратегії поведінки індивіда в конфліктній ситуації виявляється неможливим. Формування комплексу неповноцінності відбувається на найрайніших етапах життя людини, а отже психокорекційна робота з такими підлітками, переважно, має бути побудована на принципах психоаналізу або глибинної психотерапії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абульханова-Славская К. А. Регресс и утраты личности и возможности психологической поддержки / К. А. Абульханова-Славская // Российский менталитет: вопросы психологической теории и практики. / Под ред. К. А. Абульхановой, А. В. Брушлинского, М. И. Володиковой. – М. : Изд-во РАН, 1997. – С. 170-188.
2. Авдеев В. В. Психотехнология решения проблемных ситуаций / В. В. Авдеева. – М. : Феникс, 1992. – 128 с.
3. Авер'янова Г.М. Особливості соціалізації молоді в умовах трансформації суспільства / Авер'янова Г. М., Дембицька Н. М., Москаленко В. В. – К. : «ППП», 2005. – 307 с.
4. Адлер А. Воспитание детей. Взаимодействие полов / Альфред Адлер: [пер. с англ. А. А. Вадеева, Р. А. Валеевой]. – Ростов-на Дону : Феникс, 1984. – С. 77-90.
5. Андреев В. И. Саморазвитие культуры разрешения конфликтов / В. И. Андреева // Хрестоматия по социальной психологии. – М. : Международная педагогическая академия, 1994. – 482 с.
6. Анронникова О. О. Психологические факторы возникновения виктимного поведения подростков : дисс. ... канд. психол. наук : 19.00.01 / Анронникова Ольга Олеговна. – Новосибирск, 2005. – 213 с.
7. Антонов-Романовский Г. В. Виктимность и нравственность / Антонов-Г. В. Романовский, А. А. Лютов // Вопросы борьбы с преступностью. – 1980 – Вып. 33. – С. 40.
8. Антонян Ю. М. Мотивообразующие факторы преступного поведения / Антонян Ю. М., Лунеев В. В., Яковлев А. М. // Криминальная мотивация. – М. : Прогресс, 1986. – 324 с.
9. Антонян Ю. М. Психология убийства / Ю. М. Антонян. – М. : Юристь, 1998. – С. 35-78.
10. Аронсон Э. Социальная психология. Психологические законы поведения человека в социуме / Аронсон Э., Уилсон Т., Эйкерт Р. – СПб. : ПРАЙМ-ЕВРОЗНАК, 2002. – 560 с.
11. Атоян А. И. Социомаргиналистика / А. И. Атоян. – Луганск : РИО ЛИВД, 1999. – 456 с.

12. Бажин Е. Ф. Метод исследования уровня субъективного контроля / Бажин Е. Ф., Голынкина Е. А., Эткинд А. М. // Психологический журнал. – Т. 5. – 1984. – №3. – С. 152-162.

13. Бандурка А. М. Юридическая психология. : [монография] / Бандурка А. М., Бочарова С. П., Землянская Е. В. – [изд. 2-е, доп. и перераб.]. – Харьков : Изд-во «Титул», 2006. – 750 с.

14. Бараева Е. И. Психология развития: схемы и комментарии / Е. И. Бараев. – Мн. : РИВШ, 2005. – 130 с.

15. Бартол К. Психология криминального поведения / К. Бартол. – СПб. : прайм-ЕВРОЗНАК, 2004. – С. 183-186.

16. Берковиц Л. Агрессия: причины, последствия и контроль / Леонард Берковиц. – СПб. : прайм-ЕВРОЗНАК, 2001. – 512 с.

17. Берн Э. Транзактный анализ и психотерапия / Эрик Берн: [пер. с англ.]. – СПб.: Братство, 1992. – С. 40-48.

18. Бех І. Д. Виховання особистості. / І. Д. Бех. – К. : Либідь, 2003. – Т.1. – 227 с.

19. Блюм Г. Психоналитические теории личности / Г. Блюм. – М. : КСП, 1996. – 247 с.

20. Бовть О. Віктимна поведінка як психологічна проблема / Оксана Бовть // Соціальна психологія – 2004. – № 4 (6). – С. 14-22.

21. Бовть О. Б. Проблеми дослідження віктимогенних якостей особистості / О. Б. Бовть // Актуальні проблеми психології. – 2004. – №9. – С. 90-93.

22. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте. / Л. И. Божович. – СПб. : Питер, 2008. – 400 с. – (Серия «Мастера психологии»).

23. Большой психологический словарь / [под ред. Б. Г. Мещерякова, В. П. Зинченко]. – [3-е изд.]. – СПб. : прайм-ЕВРОЗНАК, 2007. – 672 с.

24. Боришевський М. І. Сімейне виховання як гарант морального становлення особистості / М. І. Боришевський // Початкова школа. – 1995. – № 4. – С. 4-9.

25. Бочелюк В. Й. Юридична психологія : [підручник для студентів вищих навчальних закладів]. / В. Й. Бочелюк. – К. : «Центр учбової літератури», 2009. – 360 с.

26. Брейтуэйт Д. Преступление, стыд и воссоединение / Д. Брейтуэйт. – М. : Центр «Судебно-правовая реформа», 2002. – 310 с.
27. Бурданова В. С. Виктимологические аспекты. Учебное пособие / В. С. Бурданова, В. М. Быков – Ташкент, 1981. – 187 с.
28. Вандышев В. В. Виктимология: что это такое? / В. В. Вандышев – Л. : Юр. лит., 1978. – 128 с.
29. Варчук Т. В. Виктимология: Учебное пособие для студентов вузов, обучающихся по специальности «Юриспруденция» / Т. В. Варчук, К. В. Вишневецкий. – М. : ЮНИТИ-ДАНА – 2008. – 360 с.
30. Ващенко І. В. Дослідження причин аморальної віктимної поведінки підлітків / І. В. Ващенко // Особистість у просторі культури: Матеріали всеукр. наук.-практ. симпозиуму, 24 верес. 2009 р. – Севастополь : Рібест, 2009. – С. 29-31.
31. Ващенко І. В. Формування моральної поведінки як напрям віктимологічної профілактики / І. В. Ващенко // Соціальна психологія. – Спец. вип. – К., 2007. – С. 155-163.
32. Вишневецкий К. В. Криминогенная виктимизация социальных групп в современном обществе: [монографія]. / К. В. Вишневецкий. – М. : ЮНИТИ-ДАНА; Закон и право, 2010. – 295 с.
33. Воронова Ю. В. Соціально-психологічні детермінанти віктимної поведінки неповнолітніх жертв сексуальних злочинів : автореф. дис.. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.06 «Юридична психологія» / Ю. В. Воронова. – Х., 2005. – 21 с.
34. Выготский Л. С. Педагогическая психология / Л. С. Выготский; [под ред. В. В. Давидова]. – М. : АСТ, Астрель : Хранитель, 2008. – 671 с.
35. Выготский Л. С. Проблемы возрастной периодизации детского развития / Л. С. Выготский // Вопросы психологии. – 1972 – № 2. – С. 114–123.
36. Выготский Л. С. Психология развития как феномен культуры / Л. С. Выготский / Под ред. М. Г. Ярошевского. – Воронеж : НПО «МОДЭК», 1996. – 512 с.
37. Выготский Л. С. Психология развития человека / Л. С. Выготский. – М. : Смысл, 2003. – 136 с.

38. Гарькавец С. О. Віктимологія. Навчальний посібник. / С. О. Гарькавец. – Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2006. – 116 с.
39. Гарькавец С. О. Соціально-нормативний конформізм особистості у психологічному вимірі : [монографія]. / С. О. Гарькавец. – Луганськ : Вид-во «Ноулідж», 2010. – 343 с.
40. Гарькавец С. А. Тактильно-кінетическая система человека и ее роль в межличностной коммуникации : [учебное пособие по психологии невербального общения] / С. А. Гарькавец. – Луганск : Изд-во «Ноулідж», 2012. – 184 с.
41. Голубева Н. П. Психологическая реабилитация личности подростков – жертв насилия : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Голубева Наталья Павловна. – М., 2000. – 145 с.
42. Гольберт В. В. Изучение жертв насильственной преступности: некоторые направления в современной зарубежной виктимологии / В. В. Гольберт // Человек против человека. Преступное насилие. – СПб. : Мирра, 1994. – 219 с.
43. Гошовський Я. Ресоціалізація депривованої особистості : [монографія]. / Ярослав Гошовський. – Дрогобич : Коло, 2008. – 480 с.
44. Дарвиш О. Б. Возрастная психология / О. Б. Дарвиш. – М. : Владос-Пресс, 2003. – 171 с.
45. Девиантологія: Хрестоматія / [автор-составитель Ю. А. Клейберг]. – СПб. : Речь, 2007. – 412 с.
46. Долгова А. И. Криминология / А. И. Долгова. – М. : Изд-во НОРМА, 2001. – С. 219-232.
47. Долгова А. И. Социально-психологические аспекты преступности несовершеннолетних / А. И. Долгова. – М. : Речь, 1981. – 608 с.
48. Донцов А. И. Проблема объективных детерминант межличностного конфликта в группе / А. И. Донцов, Т. А. Полозова // Вестник МГУ. – № 4. – 1977. – С. 23-33.
49. Донченко Е. А. Личность: конфликт, гармонія / Е. А. Донченко, Т. М. Титираенко. – К. : Политиздат. Украины, 1987. – 547 с.
50. Елисеев О. П. Практикум по психологии личности / О. П. Елисеев. – СПб. : Питер, 2002. – 520 с.

51. Емельянов С. М. Практикум по конфликтологии / С. М. Емельянов. – СПб. : Питер, 2001. – 400 с.

52. Еникеев М. И. Психологический энциклопедический словарь / М. И. Еникеев. – М. : ТК Велби, Изд-во Проспект, 2008. – 560 с.

53. Жуков Ю. М. Коммуникативный тренинг / Ю. М. Жуков. – М. : Гардарики, 2004. – 235 с.

54. Запесоцкая И. В. Особенности конфликтных ситуаций и стратегий их преодоления в подростковом возрасте : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогическая психология» / И. В. Запесоцкая. – М., 2006. – 19 с.

55. Захарьева И. А. Психологические факторы виктимности несовершеннолетних жертв изнасилования : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.06 «Юридическая психология» / И. А. Захарьева. – СПб., 2000. – 18 с.

56. Зимбардо Ф. Социальное влияние / Ф. Зимбардо, М. Ляйппе. – СПб. : Питер, 2001. – 448 с.

57. Ившин В. Г. Виктимология : учебное пособие / В. Г. Ившин, С. Ф. Идрисова, Л. Г. Татьяна. – М. : Волтерс Клувер, 2011. – 264 с.

58. Игры – обучение, тренинг, досуг / Под ред. В. В. Петрусинского // В четырех книгах. – М. : Новая школа, 1994. – 368 с.

59. Ильин Е. П. Мотивация и мотивы / Е. П. Ильин. – СПб. : Питер, 2000. – 512 с. – (Серия «Мастера психологии»).

60. Ильина С. В. Влияние пережитого в детстве насилия на возникновение личностных расстройств / С. В. Ильина // Вопросы психологии – 1998. – №6 – С. 24-27.

61. Как не стать жертвой преступления. Советы профессионалов / [сост.: А. М. Карамичев, Б. Ю. Петрушко]. – Л. : Зоря, 1991. – 328 с.

62. Квашис В. Е. Основы виктимологии / В. Е. Квашис. – М. : НОРМА, 1999. – 270 с.

63. Кон И. С. Психология ранней юности / И. С. Кон. – М. : Просвещение, 1989. – 255 с.

64. Кондратьев М. Ю. Азбука социального психолога-практика / М. Ю. Кондратьев, В. А. Ильин – М. : ПЕР СЭ, 2007. – 464 с.

65. Кондрашенко В. Т. Девиантное поведение у подростков: Социально-психологические и психиатрические аспекты / В. Т. Кондрашенко. – Минск : Беларусь, 1988. – 208 с.

66. Коновалов В. П. Виктимность и ее профилактика / В. П. Коновалов // Виктимологические проблемы борьбы с преступностью. – Иркутск : Гамма, 1992. – 145 с.

67. Коновалова В. Е. Основы юридической психологии : [учебник]. / В. Е. Коновалова, В. Ю. Шепитько – Х. : Одиссей, 2005. – 352 с.

68. Кормщиков В. М. Изучение механизмов влияния неблагополучной семьи на формирование личности несовершеннолетнего – важное условие профилактики правонарушений / В. М. Кормщиков // Личность правонарушителя и проблемы предупреждения преступности несовершеннолетних. – М. : Просвет, 1977. – 251 с.

69. Короленко П. Психофизиология человека в экстремальных условиях / П. Короленко. – Л. : «Медицина», 1978. – 272 с.

70. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Г. С. Костюк. – К. : Рад. школа, 1989. – 608 с.

71. Кочеткова С. В. Опыт анализа насилия в семье / С. В. Кочеткова // Российская юстиция. – 2001. – №3. – С. 9-15.

72. Крайг Г. Психология развития / Г. Крайг. – СПб. : Питер, 2003. – 992 с.

73. Кричевский Р. Л. Психология малой группы: Теоретический и прикладной аспекты / Р. Л. Кричевский, Е. М. Дубовская – М. : Изд-во МГУ, 1991. – 207 с.

74. Кудрявцев В. Н. Криминология. // В. Н. Кудрявцев, В. Е. Эминов. : [2-е изд., перераб. и допол.]. – М. : Изд-во Эксмо, 2002. – 784 с.

75. Кудрявцев В. Н. Преступность и нравы переходного общества / В. Н. Кудрявцев. – М. : Гардарики, 2002. – 238 с.

76. Кулагина И. Ю. Возрастная психология. Развитие ребенка от рождения до 17 лет / И. Ю. Кулагина. – М. : Знание, 1999. – 176 с.
77. Курс кримінології. Загальна частина: [за ред. О. М. Джужи]. – К., 2001. – С. 129-130.
78. Лабунская В. А. Психология затрудненного общения: Теория. Методы. Диагностика. Коррекция. / В. А. Лабунская. – М. : Знания, 2000. – 432 с.
79. Лелеков В. А. Семейные факторы социального риска и преступность. Сборник научных трудов. / В. А. Лелеков. – М. : ВНИИ МВД России, 1996. – 442 с.
80. Леонов Н. И. Конфликты и конфликтное поведение. Методы изучения : [Учебное пособие]. / Н. И. Леонов. – СПб. : Питер, 2005. – 240 с. – (Серия «Учебное пособие»).
81. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. / А. Н. Леонтьев. – М. : Политиздат, 1975. – 304 с.
82. Леонтьев Д. А. Тест жизнестойкости / Д. А. Леонтьев, Е. И. Рассказова. – М. : Смысл, 2006. – 63 с.
83. Леонтьев Д. А. Тест смысложизненных ориентаций (СЖО) / Д. А. Леонтьев. – М. : Смысл, 1992. – 16 с.
84. Лефрансуа Г. Теории научения. Формирование поведения человека / Г. Лефрансуа. – СПб. : Прай; М. : ОЛМА – ПРЕСС, 2003. – 278 с.
85. Личко А. Е. Типы акцентуаций характера у подростков / А. Е. Личко – М. : «Просвещение», 1999. – 280 с.
86. Лобов С. А. Криминальная виктимология / С. А. Лобов. – Краснодар : КЮИ МВД России, 1998. – 620 с.
87. Ложкин Г. В. Практическая психология конфликта : [учебное пособие]. / Г. В. Ложкин, Н. И. Повякель – К. : МАУП, 2000. – 256 с.
88. Лупарев Г. П. Преступник и его жертва / Г. П. Лупарев. – Алма-Ата : Общество «Знание», 1988. – 270 с.
89. Майерс Д. Социальная психология / Дэвид Майерс. – СПб. : Питер, 1997.
90. Мак-Вильямс Н. Психоаналитическая диагностика: понимание структуры личности в клиническом процессе / Н. Мак-Вильямс. – [пер. с англ.]. – М. : Класс, 1998. – 480 с.

91. Максименко С. Д. Генезис существования личности. / С. Д. Максименко. – К. : Изд-во ООО «КММ», 2006. – 240 с.

92. Максименко С. Д. Психологія учіння людини : генетико-моделюючий підхід : [монографія]. / С. Д. Максименко. – К. : Видавничий Дім «Слово», 2013. – 592 с.

93. Максимова Н. Ю. Особистісні детермінанти соціальної дезадаптації / Н. Ю. Максимова // Теоретико-методологічні проблеми розвитку особистості в системі неперервної освіти: Матеріали методологічного семінару АПН України 16 грудня 2004 року / За ред. академіка С. Д. Максименка. – К., 2005. – С. 177-184.

94. Максимова Н. Ю. Причини адиктивної поведінки неповнолітніх // Практична психологія та соціальна робота / Н. Ю. Максимова. – 1999. – № 7. – С. 18-21.

95. Малкина-Пых И. Г. Психология поведения жертвы / И. Г. Малкина-Пых. – М. : Изд-во Эксмо, 2006. – 1008 с. – (Справочник практического психолога).

96. Мансуров Н. С. Социальные и общественно-психологические причины отклоняющегося поведения подростков / Н. С. Мансуров. – М. : Знание, 1974. – 227 с.

97. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы / Абрахам Маслоу : [пер. с англ.]. – М. : Смысл, 1999. – С. 38-40.

98. Маслоу А. Психология бытия / Абрахам Маслоу : [пер. с англ.]. – М. : «Рефл-бук», К. : «Ваклер», 1997. – 304 с. – (Серия «Актуальная психология»).

99. Медведєв В. С. Кримінальна психологія : [підручник] / В. С. Медведєв. – К. : Атіка, 2004. – С. 163-181.

100. Милграм С. Эксперимент в социальной психологии / Стенли Милграм. – СПб. : Питер, 2000. – 336 с. – (Серия «Мастера психологии»).

101. Минская В. С. Виктимологические факторы и механизм преступного поведения / В. С. Минская, Г. И. Чечель – Иркутск : Изд-во Иркут. ун-та, 1988. – 149 с.

102. Миядзава К. Основы виктимологической теории / Коити Миядзава. – М. : Юр. лит., 1966.

103. Морозов О. М. Агресивні засуджені / О. М. Морозов, Т. Р. Морозова – К. : «МП Леся», 2000. – 204 с.

104. Москаленко В. В. Психологія соціального впливу : [навч. пос. для студ. вищ. навч. закл]. / В. В. Москаленко. – К. : Центр учбової літератури, 2007. – 448 с.

105. Москаленко В. В. Соціальна психологія : [підручник]. / В. В. Москаленко. – Київ : Центр навчальної літератури, 2005. – 624 с.

106. Муздыбаев К. Психология ответственности / К. Муздыбаев. – Л. : Наука, 1983. – 240 с.

107. Назаретян А. П. Антропология насилия и культура самоорганизации: очерки по эволюционно-исторической психологии / А. П. Назаретян. – [изд. 2-е, испр.]. – М. : Издательство ЛКИ, 2008. – 256 с. – (Синергетика в гуманитарных науках).

108. Нельсон-Джоунс Р. Теория и практика консультирования / Р. Нельсон-Джоунс. – СПб. : Изд-во «Питер», 2000. – 464 с. – (Серия «Золотой фонд психотерапии»).

109. Обухова Л. Ф. Возрастная психология / Л. Ф. Обухова. – М. : Высшее образование: МГППУ, 2006. – 460 с.

110. Ожегов С. И. Словарь русского языка / С. И. Ожегов: [ок. 57 000 слов / под. ред Н. Ю. Шведовой]. – [17-е изд., стереотип.]. – М. : Рус. яз., 1985. – 797 с.

111. Орбан-Лембрик Л. Е. Юридична психологія : [курс лекцій]. / Л. Е. Орбан-Лембрик, В. В. Кошинець. – Івано-Франківськ : Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2005. – 316 с.

112. Осипова. А. А. Общая психокоррекция / А. А. Осипова. – Л. : ЛГУ, 2001. – 512 с.

113. Основы социальной работы : [учебник / отв. ред. П. Д. Павленок]. – М. : ИНФРА-М, 1998. – 962 с.

114. Паниотто В. И. Качество социологической информации (методы оценки и процедуры ее обеспечения) / В. И. Паниотто. – К. : Наук. думка, 1986. – 384 с.

115. Панок В. Г. Психологічна феноменологія екологічної катастрофи (на матеріалах Чорнобильської катастрофи) / Панок В. Г., Скребець В. О., Яковенко С. І. – К. : Стило, 1998.

116. Панов В. И. Введение в экологическую психологию / В. И. Панов. – М. : МНЭПУ, 2001. – 144 с.

117. Петровская Л. А. Теоретические и методические проблемы социально-психологического тренинга / Л. А. Петровская. – М. : МГУ, 1982. – 168 с.
118. Пиаже Ж. Избранные психологические труды / Жан Пиаже. – М. : Прогресс, 1969. – 659 с.
119. Пирожков В. Ф. Криминальная психология / В. Ф. Пирожков. – М. : «Ось-89», 2001. – 704 с.
120. Полубинский В. И. Виктимологические аспекты профилактики преступлений / В. И. Полубинский. – М. : Изд-во юр. лит., 1980. – 178 с.
121. Поляков А. М. Психология развития / А. М. Поляков. – Мн. : Тетра Системс, 2006. – 304 с.
122. Практическая психология. [под ред. М. К. Тутушкиной. 4-е изд. перераб. и доп.]. – СПб. : Изд-во «Дидактика Плюс». 2001. – 360 с.
123. Прикладная юридическая психология: [учеб. пособие для вузов / под ред. проф. А. М. Столяренко]. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2001. – С. 138-144.
124. Психогимнастика в тренинге. [под ред. Н. Ю. Хрящевой]. – СПб. : «Речь», Институт тренинга, 2002. – 256 с.
125. Психология возрастных кризисов : [хрестоматия]. – Мн. : Харвест, 2000. – 560 с.
126. Психология конфликта / [сост. и общая редакция Н. В. Гришиной]. – СПб. : Питер, 2001. – 448 с. – (Серия «Хрестоматия по психологии»).
127. Психология развития / [под ред. Марцинковской Т. П.] – М. : Академия, 2005. – 528 с.
128. Психология развития / [сост. авт. А. С. Колл.]. – СПб. : Питер, 2001. – 512 с.
129. Психолого-педагогические аспекты изучения причин нарушения поведения у подростков / [сост. О. Н. Афанасьев, А. Н. Николаев]. – М. : «Речь», 1990. – 366 с.
130. Райгородский Д. Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты : [учебное пособие]. – Самара : Издательский дом «Бахрах» – М. : ВЛАДОС, 1998. – 672 с.
131. Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста / Филипп Райс. – СПб. : Питер, 2000. – 656 с.

132. Реан А. А. Агрессия и агрессивность личности / А. А. Реан. – СПб. : Питер, 1996. – С. 27-85.
133. Реан А. А. Практическая психодиагностика личности / А. А. Реан. – СПб. : Питер, 2001. – 266 с.
134. Реан А. А. Социальная педагогическая психология / А. А. Реан, Я. Л. Коломинский. – СПб. : Питер, 1999. – С. 125-131.
135. Рево В. В. Человек: от кристалла к сознанию / В. В. Рево. – М. : «Экономика», 2002. – 302 с.
136. Рейнуотер Д. Это в ваших силах. Как стать собственным психотерапевтом / Д. Рейнуотер. – М. : Прогресс, 1992. – 240 с.
137. Ривман Д. В. Виктимология / Д. В. Ривман, В. С. Устинов. – СПб. : Питер, 2000. – 378 с.
138. Ривман Д. В. Криминальная виктимология / Д. В. Ривман. – СПб. : Питер, 2002. – 304 с.
139. Робер М. А. Психология индивида и группы / М. А. Робер, Ф. Тильман. – М. : Прогресс, 1988. – 102 с.
140. Рогов Е. И. Настольная книга практического психолога в образовании : [учебное пособие]. / Е. И. Рогов. – М. : Просвещение : ВЛАДОС., 1996. – 529 с.
141. Розум С. И. Психология социализации и социальной адаптации человека / С. И. Розум. – СПб. : Речь, 2006. – 365 с.
142. Рубинштейн С. Л. Принципы и пути развития психологии / С. Л. Рубинштейн. – М. : Наука, 1959. – С. 43-68.
143. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2002. – 720 с.
144. Руденский Е. В. Дефицитарная деформация личности подростка как критерий виктимности: Концепция и программа социально-психологического исследования / Е. В. Руденский. – Новосибирск : Изд-во НГПУ, 1999. – 44 с.
145. Рыбалко Е. Ф. Возрастная и дифференциальная психология / Е. Ф. Рыбалко. – СПб. : Питер, 2001. – 224 с.
146. Рыбальская В. Я. Методика изучения личности потерпевшего по делам о преступлениях несовершеннолетних : [учебное пособие]. / В. Я. Рыбальская. – Иркутск, 1975. – 134 с.

147. Саллеван Г. С. Интерперсональная теория в психиатрии / Г. С. Саллеван : [пер. с англ.] – СПб. : Ювента; М. : «КСП+», 1999. – 347 с.

148. Самовичев Е. Г. Причины умышленных убийств и проблемы исполнения наказаний за их совершение : автореф. дис. ... д-р юрид. наук : спец. 09.00.01 / Е. Г. Самовичев. – Москва, 1991. – 20 с.

149. Сапогова Е. Е. Психология развития человека / Е. Е. Сапогова. – М. : Аспект-Пресс, 2005. – 460 с.

150. Семенюк Л. М. Психологические особенности агрессивного поведения подростков и условия его коррекции / Л. М. Семенюк. – М. : МГУ, 1996. – 167 с.

151. Скребець В. О. Екологічна психологія у віддалених наслідках екотехногенної катастрофи : [монографія]. / В. О. Скребець. – К. : Слово, 2004. – 440 с.

152. Смейлзер Н. Социология / Н. Смейлзер – [пер. с англ.] – М. : Феникс, 1994. – 258 с.

153. Смит Г. Тренинг прогнозирования поведения / Г. Смит. – СПб. : Речь, 2002. – 224 с.

154. Соколов С. В. Социальный конфликт : [учебное пособие]. / С. В. Соколов. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2001. – 412 с.

155. Соколова Е. Т. Роль эмоционального опыта жертв насилия для самоидентичности женщин, занимающихся проституцией. / Е. Т. Соколова, С. В. Ильина // Психологический журнал. – 2000. – Т. 21. – №5. – С. 70-81.

156. Солдатова Е. Л. Психология развития и возрастная психология / Е. Л. Солдатова. – Рн/д. : Феникс, 2004. – 384 с.

157. Социальная психология личности в вопросах и ответах: [учеб. пособие]. / Под ред. проф. В. А. Лабунской. – М. : Гардарики, 2001. – 397 с.

158. Столяренко А. М. Социальная психология: Безопасность поведения в толпе : [учебное пособие]. / А. М. Столяренко. – М. : Гардарики, 2001. – С. 188-198.

159. Сушков И. Р. Психология взаимоотношений / И. Р. Сушко. – М. : Академический проект ИП РАН, Екатеринбург : Деловая книга, 1999. – 448 с.

160. Тайбаков А. А. Виктимологический аспект преступности / А. А. Тайбаков // Социологические исследования. – 1992. – №6. – С. 37-45.

161. Таланов В. Л. Справочник практического психолога / В. Л. Таланов, И. Г. Малкина-Пых. – СПб. : Сова; М. : ЭКСМО, 2004. – 928 с.

162. Тарабрина Н. В. Практикум по психологии посттравматического / Н. В. Тарабрина – СПб. : Питер, 2001. – 232 с.

163. Теоретические и методологические проблемы социальной психологии // Под ред. Г. М. Андреевой, Н. Н. Богомоловой. – М. : Изд-во МГУ, 1977. – 239 с.

164. Тейлор Ш. Социальная психология / Тейлор Ш., Пипло Л., Сирс Д. – СПб. : Питер, 2004. – 767 с.

165. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності / Т. М. Титаренко. – К. : Либідь, 2003. – 376 с.

166. Тойч Дж. Из жертвы в победители. Виктимология / Дж. Тойч, Ч. Тойч. – М. : Т. М. Сокира, Б. В. Сокира, 2005. – 96 с.

167. Третьяченко В. В. Психологія правослухняної та протиправної поведінки особистості в умовах трансформації українського суспільства : монографія / Третьяченко В. В., Гарькавець С. О., Коломійцев О. А. – Луганськ : Вид-во Знання, 2008. – 344 с.

168. Тревога и тревожность: [сост. и общая редакция В. М. Астапова]. – СПб. : Питер, 2001. – 256 с. – (Серия «Хрестоматія по психології»).

169. Труханов Г. Л. Основы общей виктимологии / Г. Л. Труханов : [монографія]. – Х. : Титул, 2007. – 392 с.

170. Туляков В. А. Виктимология / В. А. Туляков. – Одесса : Юридическая литература, 2000. – 316 с.

171. Уед К. Преступность и криминология современной Японии / К. Уед. – М. : Наука, 1989. – 65 с.

172. Франк Л. В. Потерпевшие от преступления и проблемы советской виктимологии / Л. В. Франк. – Душанбе : ДГПИ, 1973. – 227 с.

173. Фрейд А. Детский психоанализ. / Анна Фрейд. – СПб. : Питер, 2003. – 477 с. – (Серия «Хрестоматія по психології»).

174. Фрейд З. «Я» и «Оно». Труды разных лет / Зигмунд Фрейд. – Кн. 1. – Тбилиси : Мерани, 1991. – С. 193-392.

175. Фрейдджер Р. Гуманистическая, трансперсональная и экзистенциальная психология. К. Роджерс, А. Маслоу и Р. Мэй / Р. Фрейдджер, Дж. Фейдимен – СПб. : Прайм-Еврознак, 2007. – 221 с.

176. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Эрих Фромм. – М. : Прогресс, 1994. – С. 254-255.

178. Харитоновна Н. К. Виктимность лиц, злоупотребляющих алкоголем / Н. К. Харитоновна, Т. И. Кадина // Здоровье нации и национальная безопасность. – 1994. – №3. – С. 44-52.

179. Хегенхан Б. Теории научения / Б. Хегенхан, М. Олсон. – СПб. : Питер, 2004. – 474 с. – (Серия «Мастера психологии»).

180. Хигути К. Виктимология делинквентности несовершеннолетних. / К. Хигути // Лекции по проблеме делинквентности несовершеннолетних. – М. : Мир, 1990. – 270 с.

181. Холл К. С. Теория личности / К. С. Холл, Г. Линдсей – [пер. с англ. И. Б. Гриншпун]. – М. : ЗАО, ЭКСМО-Пресс, 1999. – 592 с.

182. Холыст Б. Факторы, формирующие виктимность / Б. Холыст // Вопросы борьбы с преступностью. – 1984. – Вып. 41. – С. 73-74.

183. Хорни К. Невротическая личность нашего времени / Карен Хорни ; [пер. с англ. В. В. Старовойтова]. – М. : Прогресс, 1993. – 480 с.

184. Христенко В. Є. Моделювання емоційного стану потерпілого під час скоєння злочину / В. Є. Христенко // Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих вчених : зб. наук. праць. – Харків: Ун-т внутр. Справ: «Основа», 1997. – Вип. 3 і 4 (Ч.2). – С. 342-347.

185. Христенко В. Е. Психология жертвы : [учебное пособие]. / В. Е. Христенко. – Харьков : Комсум, 2001. – 256 с.

186. Христенко В. Е. Психология поведения жертвы / В. Е. Христенко. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2004.

187. Хьелл Л. Теории личности (Основные положения, исследования и применение) / Л. Хьелл, Д. Зиглер. – СПб. : Питер Пресс, 1997. – 608 с. – (Серия «Мастера психологии»).

188. Черноушек М. Психология жизненной среды / М. Черноушек. – М. : Мысль, 1989. – 342 с.

189. Шапарь В. Б. Словарь практического психолога / В. Б. Шапарь. – М. : ООО «Изд-во АСТ», 2004. – 734 с.

190. Шаповал И. А. Методы изучения и диагностики отклоняющегося развития / И. А. Шаповал. – М. : ТЦ Сфера, 2005. – 320 с.

191. Швалб Ю. М. Возрастная психология: [учеб. пособие для студентов вузов и практических психологов]. / Ю. М. Швалб, И. Ф. Муханова. – Донецк : Норд-Пресс, 2005. – 304 с.

192. Швалб Ю. М. Целеполагающее сознание (психологические модели и исследования) / Ю. М. Швалб. – К. : Милленниум, 2003. – 152 с.

193. Шевандрин Н. И. Психодиагностика, коррекция и развитие личности / Н. И. Шевандрин. – М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1998. – С. 444-466.

194. Шевченко Л. О. Структурні складові віктимної особистості / Л. О. Шевченко // Форум права. – 2012. – № 4. – С. 1058–1063 – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://arhive.nbuu.gov.ua/e-journals/FP/2012-4/12slocvo.pdf>

195. Шнайдер Г. И. Криминология / Г. Й. Шнайдер. – М. : Владос, 1995. – 503 с.

196. Шнейдер Л. Б. Девиантное поведение детей и подростков / Л. Б. Шнейдер. – М. : Академический Проект; Трикста, 2005. – 336 с. – (Психологические технологии).

197. Эльконин Б. Д. Психология развития / Б. Д. Эльконин. – М. : «Академия», 2001. – 142 с.

198. Эриксон Э. Детство и общество / Эрик Эриксон. – СПб. : Университетская книга, 1996. – 592 с.

199. Amir M. Victim precipitated forcible Rape / M. Amir // The journal of Criminal Law, Criminology and Police Science, 1967. – № 3. – Vol. 58. – P. 493-502.

200. Brown S. L. Counseling victims of violence / S. L. Brown // American Association for Counseling and Development. – 1991. – Vol. 43. – P. 21-27.

201. Burgess A. W. Coping mechanisms of rape victims / A. W. Burgess, L. L. Holmstrom // Am. J. Psychiatry. – 1976. – Vol. 133. – P. 413-418.

202. Dreikurs R. Grundbegriffe der Individualpsychologie / R. Dreikurs. – Stuttgart : Klett-Cotta, 1997. – P. 127-149.

203. Eckberg M. Victims of cruelty, somatic psychotherapy in the treatment of posttraumatic stress disorder / M. Eckberg. – Berkeley, Calif., USA. : North Atlantic Books, 2000. – P. 125-162.

204. Hibbard R. A. Emotional indicators in human figure drawings of sexually victimized and nonabused children / R. A. Hibbard, G. L. Hartman // *Journal of Clinical Psychology*. – 1990. – V. 46. – P. 211-219.

205. Jehu D. Beyond sexual abuse, therapy with women who were victims in childhood / D. Jehu. – Chichester Wiley, 1988. – 342 p.

206. Notman M. T. The rape victim: Psychodynamic considerations / M. T. Notman, C. C. Nadelson // *Am. J. Psychiatry*. – 1976. – V. 133. – P. 408-413.

207. Ochberg F. M. Psychotherapy with victims / F. M. Ochberg, D. J. Willis // *Psychotherapy (special issue)*. – 1991. – V. 28. – P. 272-278.

208. Resick P. A. A comparative outcome study of behavioral group therapy for sexual assault victims / Resick P. A., Jordan G. C., Girelli S. A. // *Behavior Therapy*. – 1988. – V. 19. – P. 385-401.

209. Sutherland S. Patterns of response among victims of rape / S. Sutherland, D. Scherl // *Am. J. Orthopsychiatry*. – 1970. – V. 109. – P. 503-511.

210. Viano E. The protection of victims: socio-political considerations and a plan for action / E. Viano // *Quad. Psych. Forense*. – 1994. – Vol. III, №1. – P. 37.

211. Viano E. The victimology handbook / E. Viano. – N. Y. : Garland Pub. Inc., 1990. – 632 p.

212. Wallace H. Victimology, legal, psychological, and social perspectives / H. Wallace. – Boston, Mass, USA. : Allyn and Bacon, 1998. – 468 p.

В монографии рассматривается проблема виктимизации подростка в современных условиях развития украинского общества. Рассмотрены различные теоретические подходы, которые имеют место в зарубежной, советской и отечественной научной мысли к проблеме виктимности личности. Сделан акцент на психологических факторах, условиях семейного воспитания, особенностях социальной и природной среды, от которых значимо зависит развитие у подростка виктимогенных свойств и качеств.

Представлены результаты эмпирического исследования и сделан социально-психологический анализ виктимной активности подростков, которые проживают в различных регионах Украины. Предложена программа социально-психологического тренинга, в которой артикулировано внимание на выборе виктимобезопасных стратегий поведения подростков в условиях конфликтного взаимодействия.

Адресована студентам, аспирантам, преподавателям и ученым, которые занимаются изучением и исследованием проблемы виктимности личности, и всем тем, кто интересуется психологией жертвы.

The monograph highlights the issue of teenager's victimization in modern Ukrainian society. It has been considered various theoretical approaches to the problem of victimization of personality that take place in a foreign, Soviet and Ukrainian science. It has been made emphasis on psychological factors and conditions of family upbringing and the features of social and natural environment that affect the development of victimogenic properties and qualities of teenagers.

The results of empirical research have been presented and a socio-psychological analysis of victimization activity of teenagers who live in different regions of Ukraine has been made. It has been offered a program of socio-psychological training, which articulates attention on choosing victimal-safe behavioral strategies for teenagers in conditions of conflict interaction.

Addressed to students, graduate students, teachers and scientists who study and investigate the issue of victimization of the personality, and all those who are interested in the psychology of the victim.

Наукове видання

ГАРЬКАВЕЦЬ Сергій Олексійович

ПСИХОЛОГІЯ ПІДЛІТКОВОЇ ВІКТИМНОСТІ

М о н о г р а ф і я

В авторській редакції

Підписано до друку 18.12.2013 р.

Формат 60x84 1/16. Папір офсетний. Гарнітура Times.

Друк лазерний. Умов. друк. арк. 9,88. Обл.-вид. арк. 10,75.

Наклад 300 прим. Вид. №1127. Зам. №1216.

Ціна договірна

Видавництво «НОУЛДЖ»

Свідоцтво про реєстрацію серія ДК №2884 від 26.06.2007

91051, м. Луганськ, кв. Якіра, 3/316,

тел. (050) 475-35-13, e-mail: nickvnu@gmail.com